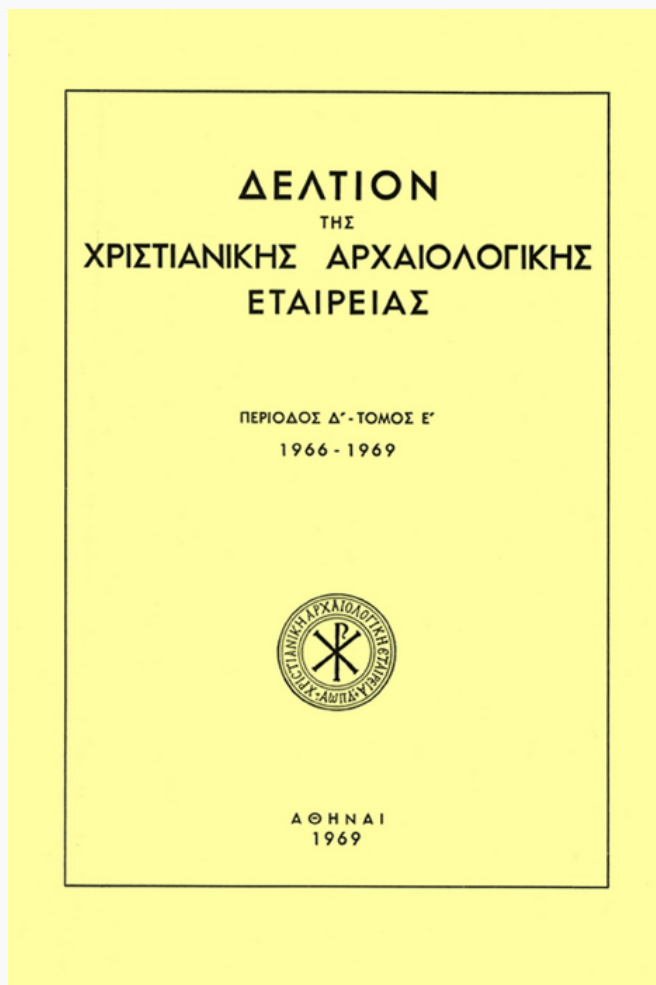

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 5 (1969)

Δελτίον ΧΑΕ 5 (1969), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ευαγγελίδη (1888-1959)

Συμπληρωματική έρευνα επί των χριστιανικών μνημείων του Ωρωπού (πίν. 32-53)

Ιωάννης Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

doi: [10.12681/dchae.784](https://doi.org/10.12681/dchae.784)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ Ι. Ν. (1969). Συμπληρωματική έρευνα επί των χριστιανικών μνημείων του Ωρωπού (πίν. 32-53). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 5, 57-104. <https://doi.org/10.12681/dchae.784>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Συμπληρωματική έρευνα επί των χριστιανικών
μνημείων του Ωρωπού (πίν. 32-53)

Ιωάννης ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 5 (1969), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ευαγγελίδη (1888-1959) • Σελ. 57-104

ΑΘΗΝΑ 1969

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ
ΕΠΙ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΟΥ ΩΡΩΠΟΥ
(ΠΙΝ. 32 - 53)

Α'. ΓΕΝΙΚΟΤΗΤΕΣ

Πρὸ δώδεκα, περίπου, ἐτῶν εἶχον περιηγηθῆ τὸ πρῶτον τὴν περιοχὴν τοῦ Ὁρωποῦ, ὅποτε καὶ μοι ἐδόθη ἡ εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῶ καὶ μελετήσω ὀκτὼ ναοὺς εὐρισκομένους ἐντὸς τοῦ χωρίου Ὁρωπός, ὅπερ ἀπέχει περὶ τὰ τρία χιλιόμετρα τοῦ ὁμώνυμου λιμένος, τῆς Σκάλας Ὁρωποῦ (σχέδ. 1). Ἐνθυμοῦμαι, ἔκτοτε, ὅτι ἡ θεὰ τοῦ γαλήνιου Ἀττικοῦ τοπίου καὶ τῶν ἐρειπωμένων μνημείων μὲ εἶχον συγκινήσει βαθέως, δι' ὃ καὶ πλειστάκις ἐπανελάβα τὰς ἐπισκέψεις μου, ἀφ' ἑνὸς μὲν θαυμάζων τὴν φυσικὴν καλλονὴν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εὐρίσκων κάθε φοράν πλεῖστα ὅσα νέα σημεῖα πρὸς μελέτην ἐπὶ τῶν ἐρειπωμένων ναῶν.

Πρὸ ὅμως ἐμοῦ, καὶ δὴ κατὰ τὸ ἔτος 1927, ὁ ἄοκνος μελετητὴς καὶ σεβαστὸς μου καθηγητὴς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος εἶχεν ἐρευνήσει τὰ μνημεῖα τοῦ Ὁρωποῦ καὶ τοῦ παρακειμένου Συκαμίνου¹. Ἐπὶ τριάκοντα δύο μετέπειτα ἔτη οὐδεὶς ἠσχολήθη μὲ τὴν δημοσίευσιν μελέτης τινὸς περὶ τῶν ρηθέντων ναῶν, μέχρις ὅτου τῷ 1959 ὁ βυζαντινολόγος κ. Μανόλης Χατζηδάκης ἠρευνήσεν τὰς σωζομένας ἀξιολόγους τοιχογραφίας ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου² ἀνασκευάσας καὶ τὴν ἀρχικῶς διατυπωθεῖσαν χρονολόγησιν περὶ τοῦ ναοῦ. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω μελετῶν φαίνεται σαφῶς ἡ ἱστορικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ σημασία τῶν μνημείων, ἥτις, δυστυχῶς, εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς ἐντοπίους ἔτι δὲ καὶ εἰς τοὺς «ἀρμοδίους», καὶ ἰδοῦ διατί : Κατὰ τὰς κατὰ καιροὺς ἐπισκέψεις μου διεπίστωσα ὅτι τὰ μοναδικὰ διὰ τὴν περιοχὴν ἐρείπια κατεστρέφοντο ταχέως, τόσον, ἐκ τῆς προσβολῆς ὑπὸ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν καὶ τοῦ χρόνου, ὅσον, καὶ τὸ τραγικώτερον, ὑπὸ τῶν Ὁρωπίων, οἵτινες ἀδιστάκτως χρησιμοποιοῦν τὰ οἰκδομικὰ ὑλικά τῶν μνημείων διὰ τὰς συγχρόνους κατασκευὰς των. Πολλάκις καὶ αὐτοὶ οἱ παῖδες τοῦ χωρίου ἀρέσκονται ν' ἀναρριχῶνται ἐπὶ τῶν ἐρειπωμένων τοίχων καὶ θόλων καὶ νὰ κατακρημνίζουν λίθους καὶ θολίτας μὲ τὴν ἰδιάζουσα παιδικὴν — καὶ ἐν τῇ ἀφελείᾳ των — καταστρεπτικὴν μανίαν.

Οὐδεὶς ἀσφαλῶς θὰ ἔλαβε σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν του ὅτι ἡ παρουσία ἔστω

1. ΔΧΑΕ, περ. Β, τόμ. Δ', Ἀθῆναι 1927, σ. 25 - 45.

2. ΔΧΑΕ, περ. Δ, τόμ. Α', 1959, σ. 87 κέ.

καὶ ἑνὸς ἀσημάντου ἐκ πρώτης ὄψεως λιθαρίου εὑρισκομένου εἰς τὴν ἐκ κατασκευῆς θέσιν του δύναται νὰ ἐπιλύσῃ πολλά ἐπιστημονικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἄλλως ἢ θὰ παραμείνουν ἄλυτα ἢ θὰ ἐπιλυθοῦν ἐσφαλμένως. Σημειῶνω, τέλος, ὅτι καὶ πλῆθος μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἐνεπιγράφων ἢ γλυπτῶν στοιχείων συνεχῶς ἐξηφανίζοντο ἀφαιρούμενα, προφανῶς ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων, ἀφοῦ τὰ μνημεῖα παραμένουν ἀφύλακτα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰ μνημεῖα τοῦ Ὁρωποῦ τείνουν συντόμως νὰ ἐξαφανισθοῦν. Εὐτυχῶς ἡ ἔρευνα τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδου καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη μελέτη καὶ ἀποτείχισις τῶν σημαντικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου θὰ μᾶς διαφυλάξουν πολλά ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ ζωγραφικὴν τέχνην τοῦ Ὁρωποῦ.

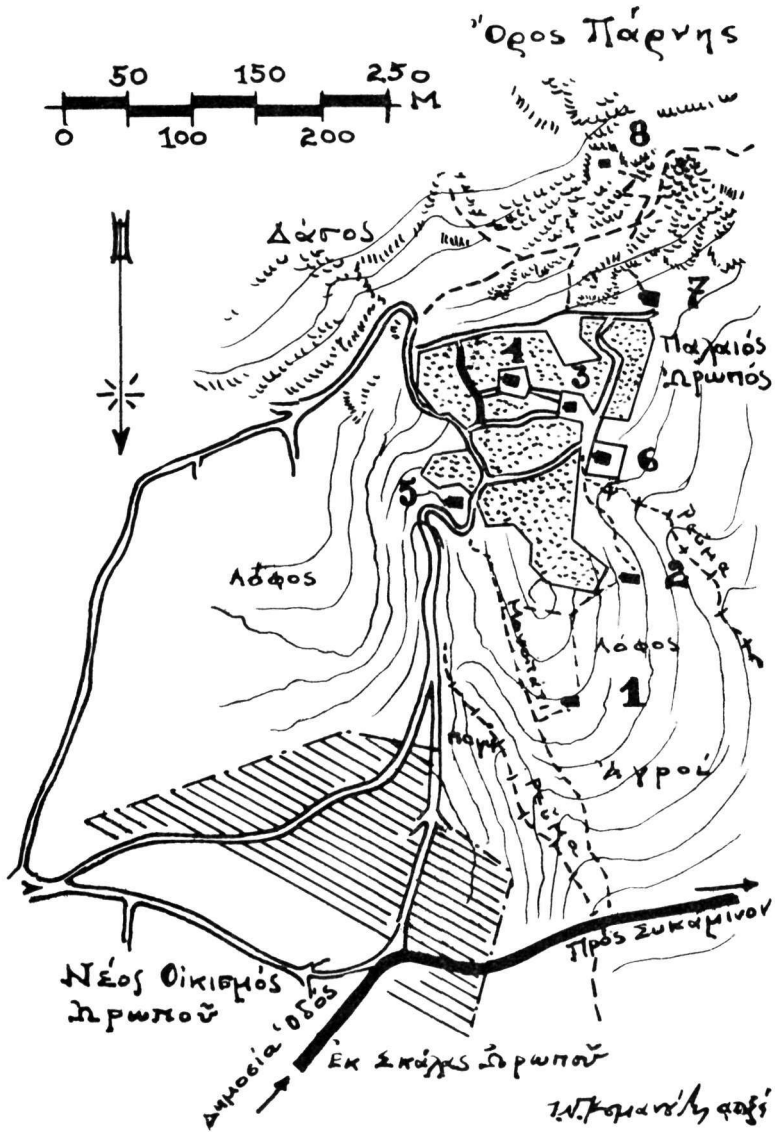
Θέλων νὰ συμβάλω κι ἐγὼ διὰ τῶν μικρῶν δυνάμεών μου εἰς τὴν διαφύλαξιν τῶν μνημείων τοῦ Ὁρωποῦ ἐπιχειρῶ τὴν σύνταξιν τῆς παρούσης ἐργασίας. Σκοπός μου εἶναι ν' ἀσχοληθῶ μὲ τὴν συμπληρωματικὴν ἐκθεσιν διαφόρων παρατηρήσεων ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ τῆς τέχνης των, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐν γένει τεχνικὴν τῆς κατασκευῆς των, ἥτις δὲν ἔχει μελετηθῆ ὑπὸ τῶν προρρηθέντων μελετητῶν. Ἡ σημασία μιᾶς ἐρεύνης ἐπὶ τῆς οἰκοδομικῆς νομίζω ὅτι ἐπιβάλλεται ἐκ τῶν ἐξῆς :

- α. Διότι οὕτω θὰ ἐπιτευχθῆ νὰ διασωθῆ ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη μιᾶς ομάδος ναῶν τῆς Ἀττικῆς, ἥτις μᾶς ἐνδιαφέρει ἱστορικῶς καὶ ἀρχιτεκτονικῶς καὶ ἡ ὁποία συντόμως θ' ἀπολεσθῆ.
- β. Διότι φρονῶ ὅτι δὲν νοεῖται μόνον ἡ ἀπλῆ μορφολογικὴ ἢ τυπολογικὴ ἔρευνα ἑνὸς μνημείου ἄνευ τῆς ἐκ παραλλήλου γνώσεως τῆς δομικῆς του ἀνατομίας, δηλαδὴ τῶν ὑλικῶν καὶ τῶν μεθόδων κατασκευῆς του καὶ τῶν τυχόν ξένων κατασκευαστικῶν ἐπιρροῶν. Ἄς μὴ λησμονῶμεν ἐν ἀξίωμα τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς : ὅτι ὅπου ἐμεγαλοῦργησεν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐμεσουράνει ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη.
- γ. Διότι ἡ περιοχὴ τοῦ Ὁρωποῦ παρουσιάζει καὶ τὴν ἐξῆς ἰδιομορφίαν :
 1. συνδέεται μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ φραγκικοῦ στοιχείου ἐν Ἑλλάδι³
 - καὶ 2. ἀνήκει εἰς μίαν γνωστὴν διὰ τὴν σεισμογένειάν της περιοχὴν τῆς Ἀττικῆς.

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἐνδιαφέρει νὰ ἐρευνηθῆ : α) ποία ἦτο ἡ ἐπιρροὴ τοῦ φραγκικοῦ στοιχείου ἐπὶ τῆς ἐγχωρίας βυζαντινῆς παραδόσεως ἐν τῇ ναοδομίᾳ καὶ β) ἂν οἱ τότε μαῖστορες ἐγνώριζαν τὸ σεισμογενὲς τῆς περιοχῆς καὶ εἶχον συγκεκριμένον τινὰ τρόπον ἐν τῇ τεχνικῇ των πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν σεισμικῶν καταπονήσεων.

3. Οὐὶλ. Μίλλερ, Ἡ Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι 1909 - 10, σ. 108 Α, 151 Α, 429 Α καὶ 37 Β, 44 Β.

δ. Τέλος, νομίζω ότι ή έμπεριστατωμένη έρευνα τής οικόδομικής τέχνης ένός μνημείου, καί δη μιās ώρισμένης χρονικής περιόδου καί περιοχής, ένδιαφέρει άπολύτως τήν Ίστορίαν τής Άρχιτεκτονικής διά μιάν γενι-

Σχέδ. 1. Τοπογραφικόν σκαρίφημα χωρίου Παλαιός Ωρωπός.

1. Άγιοι Άπόστολοι, 2. Άγιος Ίωάννης, 3. Μεταμόρφωσις Σωτήρος, 4. Άγιος Βλάσιος,
5. Άγιος Νικόλαος, 6. Κοίμησις τής Θεοτόκου, 7. Άγιος Γεώργιος, 8. Άγιος Γεώργιος.

κευμένην συγκριτικήν ἔρευναν ἐπὶ τῶν μεθόδων δομῆς τῶν μνημείων τῆς πατρίδος μας.

Αἱ ἀκολουθοῦσαι ἐνταῦθα παρατηρήσεις καὶ κρίσεις ἐπὶ τῆς οἰκοδομικῆς τῶν ναῶν δὲν θὰ ἦτο εὐκόλον νὰ γίνουιν ἂν τὰ μνημεῖα τοῦ Ὁρωποῦ ἦσαν ἀκέραια. Τὸ θλιβερόν γεγονὸς τῆς καταστροφῆς, ἐνῶ μᾶς στερεῖ τῆς μουσειακῆς παρουσίας τῶν μνημείων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἐν γένει αἰσθητικῶν καὶ μορφολογικῶν διδαγμάτων, ὅμως ἀποβαίνει ἀφορμὴ ἵνα γνωρίσωμεν καλῶς τὸν δομικὸν καὶ στατικὸν ὄργανισμόν των καὶ τὰ στοιχεῖα ποῦ τὸν ἀποτελοῦν. Δηλαδὴ συμβαίνει καὶ μὲ τὸν ἐρευνητὴν ἀρχιτέκτονα κάτι ἀνάλογον ὡς καὶ μὲ τὸν ἀνατόμον, εἰς ὃν ἡ χρησιμότης τοῦ πτώματος εἶναι μεγίστη, διότι δι' αὐτοῦ ἀναλύει τὰ συνιστῶντα τὸν ὄργανισμόν μέρη, ἐξετάζει τὴν δομὴν των, τὴν σχέσιν των καὶ οὕτω γνωρίζει τὴν σύνθεσιν καὶ λειτουργίαν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος.

Κατωτέρω θὰ προβῶ εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν πάσης φύσεως παρατηρήσεων μου ἐφ' ἐκάστου ναοῦ κεχωρισμένως, ἀκολουθῶν τὸ ὀδοιπορικὸν τῶν ἐπισκέψεών μου.

Β'. Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΝΑΩΝ

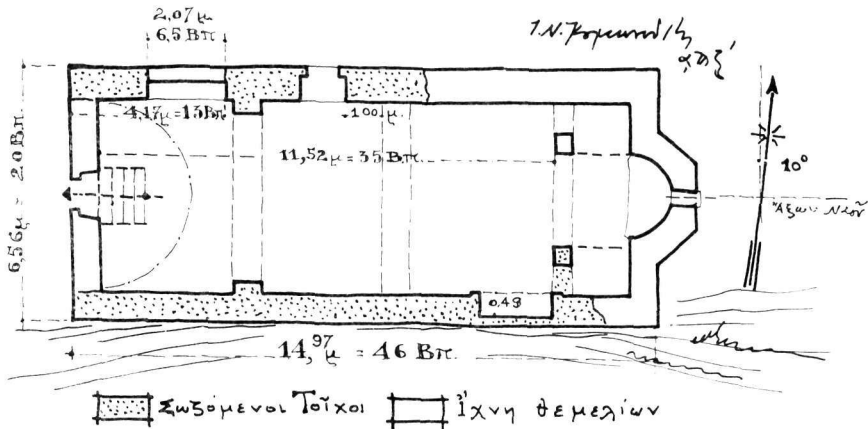
1. Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι

1. Γενικότητες. Ὁ ναὸς κεῖται κατερειπωμένος εἰς τὰς παρυφὰς χθαμαλοῦ λόφου πρὸ τοῦ χωρίου Παλαιὸς Ὁρωπὸς (σχέδ. 1, πίν. 32 α). Ἡ μεγαλύτερα καταστροφή τοῦ κτηρίου παρατηρεῖται εἰς τὰς ἀκολουθούσους περιοχὰς ἦτοι: εἰς τὴν κάλυψιν, εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον μετὰ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον. Σήμερον οὐδὲν διακρίνεται πλέον ἐκ τῆς παλαιᾶς κόγχης τοῦ ἱεροῦ διότι αὕτη ἔχει καταστραφῆ καὶ καταχωσθῆ ὑπὸ τῶν καταπεσόντων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν. Ὁ νότιος τοῖχος κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ μήκουσ του ἔχει ὕψος 3.20 μ., ἐνῶ ἐγγὺς τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ 2.30 μ. (πίν. 32 γ). Ὁ βόρειος τοῖχος ὑψοῦται πάλιν μέχρι τῶν 3.10 - 3.30 μ. (πίν. 32 β). Ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ ὑφίσταται ὀρθογωνικὸς πεσσὸς διαστάσεων 0.55 × 0.55 καὶ ὕψος 2.10 μ. περιβαλλόμενος πρὸς νότον ὑπὸ νεωτέρας τοιχοποιίας (σχέδ. 2). Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ κτηρίου ἔχει γίνεῖ οὕτως ὥστε ὁ ἄξων του κλίνει κατ' ἄξιμουθ 80⁰ μοιρῶν, διάταξις ποῦ ἐπιτρέπει εἰς τὰς μακρὰς πλευράς του ν' ἀκολουθοῦν τὰς ἰσοῦψεῖς τοῦ ἐδάφους. Ἀπόρροια τῆς τοιαύτης διατάξεως εἶναι τὸ ἀνισοπαχὲς μεταξὺ νοτίου καὶ βορείου τοῖχου. Ὁ ἐπὶ τῆς κλίσεως εὐρισκόμενος τοῖχος ἔχει ποικίλον πλάτος, 0.83 - 0.87 μ., ἐνῶ ὁ πρὸς νότον 0.70 μ. Τοῦτο ἐπιβάλλεται ἐκ λόγων στατικῆς ἀναγκαιότητος, ἵνα ὁ ὑψηλότερος τοῖχος παραλαμβάνη ἀνετώτερον καὶ ἐπὶ τοῦ ἀσφαλοῦς τὰς ἀθήσεις τοῦ ἐπ' αὐτοῦ ἐδραζομένου κυλινδρικοῦ θόλου.

Γενικῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τὰ σημερινὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ ἀκολοθοῦν κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τὴν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. ᾽Α. Κ. ᾽Ορλάνδου δημοσιευομένην κάτοψιν⁴, πλὴν τινῶν διαφορῶν, ἃς καὶ θὰ ἀναφέρω ἐν συνεχείᾳ.

Ὁ καθηγητὴς κ. ᾽Α. Κ. ᾽Ορλάνδος κατέταξε τυπολογικῶς τὸ κτήριο ἐν εἰς τὰς μονοκλίτους ξυλοστέγους βασιλικάς, καὶ παρατήρησεν ὅτι τὸ ἐγγὺς τῆς εἰσόδου ἐγκάρσιον τόξον μετὰ τῶν ποδαρικῶν θὰ ἐχρησίμευε διὰ τὴν στήριξιν τῆς ξυλίνης στέγης, ἐπεσήμανε δὲ τὴν ἰδιομορφίαν δύο ὀγκωδῶν πεσσῶν πρὸ τοῦ ἱεροῦ.

Τέλος στηριζόμενος ἐπὶ τῆς μορφῆς τῶν πωρίνων πλαισίων τῶν δύο

Σχέδ. 2. ᾽Αγιοὶ Ἀπόστολοι. Κάτοψις μετὰ συμπληρώσεων.

κογχῶν τοῦ ναοῦ, ὡς γράφει, συμπεραίνει κατόπιν συλλογισμῶν ὅτι ὁ ναὸς εἶναι «ἂν μὴ προγενέστερος τοῦλάχιστον τῶν χρόνων τῆς φραγκοκρατίας, ἤτοι ἀρχαιότερος τοῦ 1460»⁵. Ἐπὶ τῶν παρατηρήσεων τοῦ σεβαστοῦ μου καθηγητοῦ ἃς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσω καὶ ὀρισμένας ἰδικάς μου, κατόπιν τῶν τελευταίων ἐρευνῶν μου :

- α. Ὁ ναὸς τῶν ᾽Αγίων Ἀποστόλων ἀποκλείεται νὰ ἦτο ξυλόστεγος. Ἀσφαλῶς ἦτο θολοσκεπὴς καὶ δὴ διὰ κυλινδρικοῦ θόλου, ὡς μαρτυροῦσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ ἰσχυροὶ πλάγιοι τοῖχοί του (σχέδ. 2), ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ σωζόμεναι γενέσεις (ἐπὶ τοῦ βορείου μόνον τοῖχου) τοῦ ποτὲ καλύπτοντος κυλινδρικοῦ θόλου καὶ τῶν ἐνισχύσεων αὐτοῦ (πίν. 32 β,γ).
- β. Τὸ πρὸς ἀνατολὰς σφενδόνιον μόλις διακρίνεται διὰ τοῦ ὑφαμιδίου του

4. ΔΧΑΕ, περ. Β, τόμ. Δ', 1927, σ. 41, εἰκ. 15.

5. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 31.

καὶ ἐλαχίστου τμήματος τῆς γενέσεώς του (πίν. 32 β). Φαίνεται ὅτι εἶναι ἐνσωματωμένον μὲ τὴν τοιχοποιίαν καὶ τὸν θόλον. Τοῦναντίον ἢ πρὸς δυσμὰς ἐνίσχυσις ἔχει ὄλως διάφορον κατασκευὴν: φέρεται ὑπὸ δύο ποδαρικῶν ἄτινα δὲν συνδέονται καθ' ὄλον τὸ ὕψος των μετὰ τῶν ἀντιστοίχων τοίχων ἐφ' ὧν ἐφάπτονται. Τὸ πρὸς βορρᾶν συνδέεται σχεδὸν καθ' ὄλον τὸ ὕψος του, ἐνῶ τὸ πρὸς νότον μόνον καθ' ὕψος 1.00 μ. Θολῖται τῆς νευρώσεως οἵτινες εὐρέθησαν ἐπὶ τοῦ βορείου ποδαρικοῦ οὐδόλως συνδεδέοντο μετὰ τῆς γενέσεως τοῦ θόλου διὸ καὶ ἐσχάτως κατέπεσαν (σύγκρινε εἰκόνας πίνακος 32 β, γ).

- γ. Δὲν σημειοῦται ἐν τῇ δημοσιευομένῃ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. ᾿Α. Κ. ᾿Ορλάνδου κατόψει ἢ πρὸς βορρᾶν καὶ περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκου τοῦ κτηρίου χαμηλὴ θύρα, ἥτις γεφυροῦται δι' ἰδιομόρφου ἐλαφρῶς τοξωτοῦ ὑπερθύρου (πίν. 32 β).
- δ. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου κόγχη δὲν φέρει πώρινον πλαίσιον ἐκ λαξευτῶν κυματίων φραγκικῆς μορφολογίας, ὡς ἀναφέρει ὁ καθηγητῆς κ. ᾿Α. Κ. ᾿Ορλάνδος⁶, ἀλλ' ἀπλοῦν ἐλαφρῶς τεθλασμένον ἐκ πωρολίθου, μὲ μόνον διάκοσμον ἐγχάρακτον γραμμὴν ὁμοίοθετον πρὸς τὴν ἄντυγα (πίν. 32 β, 33 α). Ἐξ ἄλλου ἢ ἀνωτέρω κόγχη δὲν ἄπτεται τῆς ΒΔ. παραστάδος τοῦ ναοῦ ἀλλ' ἀπέχει ταύτης 0.17 μ. (σχέδ. 2).
- ε. Τέλος ἀναφέρω ὅτι τὸ πλαίσιον τῆς τεθλασμένης κόγχης παρὰ τὸ ἱερὸν δὲν ταυτίζεται ἀπολύτως πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. ᾿Α. Κ. ᾿Ορλάνδου δημοσιευόμενον σκαρίφημα⁷. Δυστυχῶς ἐσφαλμένως καὶ ἀτελῶς ἀπετύπωσεν ἐσχάτως τοῦτο καὶ ὁ καθ. Ν. Μουτσόπουλος⁸ δι' ὃ καὶ προβαίνω ἐνταῦθα εἰς μίαν κατὰ τὸ δυνατόν ὀρθωτέραν παρουσίαν του παρέχων καὶ γεωμετρικὴν ἀνάλυσιν τῆς μορφῆς του. Σήμερον ἢ κόγχη αὕτη ἔχει τελείως καταστραφῆ (σχέδ. 3,4 καὶ πίν. 33 β, γ, δ).

2. Ἡ οἰκοδομικὴ τοῦ ναοῦ. Γενικῶς ἐκ τῆς ὅλης οἰκοδομικῆς διαπλάσεως τοῦ κτηρίου, καὶ εἰδικώτερον ἐκ τῆς προσεκτικῆς ἐρεύνης τῆς τοιχοποιίας του, διεπιστώθη ὅτι τοῦτο ἔχει ἀκολουθήσει δύο οἰκοδομικὰ στάδια: τὸ στάδιον τῆς ἀρχικῆς του κατασκευῆς, καὶ τὸ στάδιον τῆς μερικῆς ἀνοικοδομήσεώς του, κατόπιν σεισμικῶν, ἀσφαλῶς, καταστροφῶν.

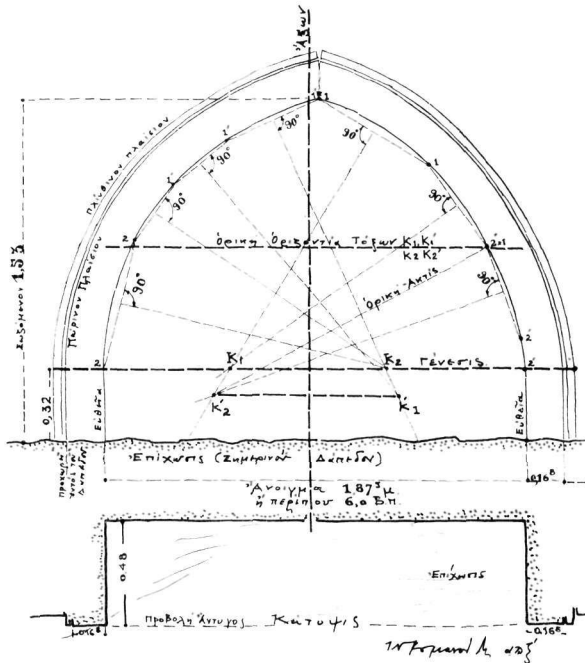
Ἡ νότιος τοῖχος πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ ὑπαχθῆ εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀνοικοδομήσεως ἀπὸ τινος ὕψους καὶ ἄνω μὴ περιλαμβανομένης τῆς τεθλασμένης κόγχης. Δομεῖται κατὰ ζώνας ὕψους 0.60-0.63 μ. (ντουζένια), δι' ἀργῶν σφαιρομόρφων λίθων περιβαλλομένων ἐνίοτε καὶ διὰ θραυσμάτων κερά-

6. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 31.

7. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 31 εἰκ. 4.

8. Τεχνικά Χρονικά, Ἰανουάριος - Φεβρουάριος 1960, σ. 32, εἰκ. 48.

μων — οὐχὶ πλίνθων — πάχους 16-30 χιλ. (πίν. 32 γ, δ), καὶ δι' ἰσχυροτάτου κονιάματος. Ὡς δὲ διεπίστωσα ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τῶν κεράμων γέμει ὀφιοειδῶν γραμμώσεων (δακτυλιές) γενομένων ὑπὸ τοῦ κεραμοῦργου πρὸς ἐπίτευξιν καλυτέρας προσφύσεως μεταξὺ κονιάματος καὶ κεράμων. Ἐκ τινος πρὸς ἀνατολὰς περιοχῆς τοῦ Ν. τοίχου, ἣτις ἔχει καταρρεῦσει, παρατήρησα ὅτι οἱ κέραμοι εἶναι θραύσματα καὶ οὐχὶ ἀκέραια στοιχεῖα, καὶ ὅτι δὲν διήκουν καθ' ὅλον τὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τῆς τοιχοποιίας παρουσιάζει πάλιν τὸν αὐτὸν τρόπον διαπλάσεως, ἐμφα-

Σχέδ. 3. Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Γεωμετρικὴ ἀνάλυσις τόξου κόγχης Ν. τοίχου.

νίζει δὲ καὶ ὅπας διὰ τὰ ἰκρίωματα (τρυπόξυλα). Τὸ ἄτεχνον ὅμως τῆς δομῆς τοῦ ρηθέντος νοτίου τοίχου κορυφοῦται διὰ τῆς μὴ συμπλοκῆς τῶν λίθων τῶν δύο ὄψεων του. Τοῦτο ὠδήγησεν αὐτομάτως εἰς τὴν κατασκευὴν δύο μικροῦ πάχους κατακορύφων τοιχίων ὑψουμένων ἐν ἐπαφῇ τοῦ ἐνός πρὸς τὸ ἄλλο, ἅτινα εὐκόλως διεχωρίσθησαν τῇ ἐπενεργείᾳ σεισμικῆς δράσεως. Πλέον, ὅμως, καὶ τὸ κονίαμα ἐμφανίζεται ὡς ἄκρως ἰσχυρόν, διότι εἶναι κατεσκευασμένον οὐχὶ δι' εἰδικῆς ἄμμου δομῆς, ἀλλὰ διὰ κοινοῦ χώματος τῇ προσθήκῃ ἰχνῶν ἀσβέστου. Μικρὰ μᾶζα κονιάματος εὐκόλως συντρίβεται πιεζομένη διὰ τῶν δακτύλων, πρᾶγμα ποῦ δὲν ἀπαντᾶται ἐκεῖ ἐνθα ὑφίστανται τὰ παλαιὰ ἀρχικῶς κτισθέντα τοιχώματα.

Ἐκεῖ ταῦτα συντίθενται ἐξ ἄμμου θαλάσσης μετὰ μικρῶν ἀπεστρογγυλωμένων χαλίκων καὶ ὄστράκων μικρῶν κογχυλίων, ὡς καὶ συντριμμάτων κεράμων. Τὸ κονίαμα τοῦτο ὅπερ λιθοῦται τῇ συμβολῇ τῆς παχείας ἀσβέστου εἶναι πράγματι ἰσχυρώτατον, ὑδραυλικόν, ἀλλὰ καὶ ἐλαστικόν.

Εἰς τὸν πρὸς βορρᾶν ἀρχικὸν τοῖχον οἱ λίθοι εἶναι ἀργοί, περιβάλλονται ὑπὸ ὀλιγαριθμοτέρων θραυσμάτων, καὶ δικτυώνονται δι' ἀφθόνου κονιάματος ὅπερ καλύπτει καὶ μέγα μέρος τῆς ἐπὶ τῆς παρεῖδς τοῦ τοίχου ὄψεως τῶν λίθων (πίν. 34 α). Ἡ περιγραφεῖσα περιβολὴ τῶν λίθων διὰ τόσον ἀφθόνου κονιάματος δὲν παρατηρεῖται εἰς τοὺς λοιποὺς παλαιοὺς τοίχους. Ἴσως δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν ἀνωτέρω παρατήρησιν διὰ τῆς παραδοχῆς ἰδιοτύπου τινὸς τεχνικῆς τοῦ ἐκεῖ ἐργασθέντος οἰκοδόμου. Ἐναφέρω ἐπίσης, ὅτι αἱ ἐν τῇ παλαιᾷ μόνον τοιχοποιία χρησιμοποιηθεῖσαι πλίνθοι, ἀναμιξ μετὰ τῶν λίθων, ἔχουν ποικίλας διαστάσεις, ὡς αἱ κατωτέρω, ὧν ὅμως ἀγνοῶ τὸ μῆκος.

$B = 19$ ἐκ., $d = 4$ ἐκ., $B = 13^4$ ἐκ., $d = 2^5$ ἐκ., καθὼς καὶ θραύσματα $d = 3$ ἐκ. ($B =$ πλάτος καὶ $d =$ πάχος).

Ἄπασαι φέρουν τὰ δακτυλικά ἀποτυπώματα τοῦ πλινθουργοῦ τεχνίτου ἐπὶ τῆς μιᾶς μόνον ὄψεως, χάριν ἐπιτεύξεως μεγαλυτέρας προσφύσεως τῆς μάζης τοῦ κονιάματος ἐπὶ τῆς παρεῖδς ἐδράσεως τῆς πλίνθου. Ἡ μάζα τῶν δύναται νὰ διακριθῇ ἀναλόγως τοῦ χρωματισμοῦ τῆς εἰς δύο κατηγορίας: εἰς τὴν πρώτην ὁ χρωματισμὸς εἶναι ἔντονος ἐρυθρός, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν εἶναι ἀνοικτώτερος. Ἐν αὐτῇ δὲ παρατηροῦνται σφαιρικά κενὰ ἐλαχίστης διαμέτρου, προερχόμενα πιθανῶς ἐκ τῆς ἀναδύσεως φυσαλίδων κατὰ τὴν ἔψησιν τῶν πλίνθων ἐν τῷ κλιβάνῳ. Ταῦτα ἀσφαλῶς ἀποτελοῦν μειονεκτήματα τεχνικά, διότι μᾶς ἀποκαλύπτουν ἀδυναμίας ἐν τῇ κεραμικῇ καὶ δὴ κατὰ τὸν κλιβανισμόν, συντείνοντα εἰς μεγάλην ὑδροαπορροφητικότητα, καὶ συνεπῶς οἰκοδομικὴν ἀκαταλληλότητα. Σημειῶνω ἐνταῦθα ὅτι κατὰ τὴν δομὴν τῶν τοίχων χρησιμοποιοῦνται καὶ διάφορα ἄλλα ὑλικά:

α. Θραύσματα κεραμικῶν σκευῶν οἰκιακῆς χρήσεως (ὄστρακα). Ταῦτα παρουσιάζουν γάνωσιν καὶ διάκοσμον φυτικόν, χρώματος πρασίνου ἀνοικτοῦ μετὰ βάθους ὠχροκιτρίνου. Ἀσφαλῶς προέρχονται ἐκ βυζαντινῶν ἀγγείων, ὧν ἡ χρονολόγησις παρουσιάζει ὡς γνωστόν, μεγίστην δυσκολίαν.

β. Λαξευτοὶ γωνιόλιθοι μεγάλων διαστάσεων ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ κτηρίου, καὶ δὴ δι' ἐντέχνου δομῆσεως.

γ. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη (ἀκέραια ἢ τεμάχια τούτων) προερχόμενα ἐξ ἀρχαίων ἢ χριστιανικῶν κτηρίων:

Οὕτω εἰς τὸν βόρειον τοῖχον ἔχει χρησιμοποιηθῆ ὡς θολίτης τῆς τυφλῆς ἀβαθοῦς κόγχης μικρὸν κολουροπυραμιδοειδὲς παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον μετὰ φύλλων καλάμου λαξευμένον ἐπὶ λευκοῦ πεντελικοῦ μαρμάρου (πίν. 34 β). Πιθανῶς τοῦτο ἔστεφε κιονίσκον διλόβου ἢ τρι-

λόβου παραθύρου ναοῦ τινος. Αἱ διαστάσεις του ἔχουν ὡς ἐξῆς: ὕψος 0.13 μ., πλάτος ἄνω βάσεως 0.225 μ., πλάτος κάτω βάσεως 0.12 μ. Ἐχει χρησιμοποιηθῆ ἐπίσης κυλινδρικὸν κίονιον ἐξ ὑπολεύκου μαρμάρου διαμέτρου 0.159 μ. καθὼς καὶ λοξότμητον πρισματικὸν τοιοῦτον, ὡς τὰ ἐν τῷ τρούλλῳ τῆς Ἑλεούσης παρὰ τὸ γειτονικὸν χωρίον Συκάμινον.

Ἐτερον μαρμάρινον ἀρχιτεκτονικὸν μέλος ἐξ ἄλλου κτηρίου — ἀγνώστου προελεύσεως — κατάκειται ἀναμιξ μετὰ τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ (πίν. 34 γ). Πρόκειται περὶ πλακοειδοῦς τεμαχίου, μὴ ἀκεραίου, καὶ διὰ τοῦτο τραπεζοειδοῦς μορφῆς (ἄνω βάσις 0.50 μ., κάτω βάσις 0.67 μ., ὕψος 0.50 μ., πάχος 0.11 μ.) ἐπὶ τῆς μιᾶς ἑδρας τῆς ὁποίας ὑπάρχει κυλινδρικὸν φάτωμα (πιθανῶς ὑποδοχὴ στροφῆς θύρας) διαμέτρου 0.09 μ., ἐνῶ ἐπὶ τῶν δύο στενῶν ἀνάγλυφος διάκοσμος ὑπὸ σχοινίων χωριζομένων ἀλλήλων διὰ τριπλῆς κυλινδροειδοῦς ταινίας. Ἡ τεχνικὴ τῆς λαξεύσεως των, οὐχὶ ἄκρως ἔντεχνος, εἶναι ἀσφαλῶς τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

Παρητήρησα, ἐπίσης, μετὰ τῶν ἐρειπίων ἕτερον τεμάχιον πωρίνου κιονίου, καθὼς καὶ ἀβαθῆ ὑδρορρόην πλάτους 0.13 μ., ὕψους 0.07 μ. καὶ βέλους αὐλακος 0.02 μ. Κατὰ τὴν τελευταίαν ἐπίσκεψίν μου, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1968, δὲν ἀνεῦρον τὸ ἀνωτέρω κίονιον καὶ τὴν ὑδρορρόην.

Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ εὔρηται ἐπίσης κυλινδρικὸς μαρμάρινος σφόνδυλος διαμέτρου 0.34 μ., σφζομένου ὕψους 1.0 μ. ὅστις κατὰ τμήμα ἔχει λαξευθῆ ὥστε ν' ἀποκτήσῃ μίαν ἐπίπεδον παράπλευρον ἑδραν, πλάτους 0.26 μ. Ἐπ' αὐτῆς ἔχει λαξευθῆ ἐπιγραφὴ κλασσικῆς, προφανῶς, ἐποχῆς, ἄκρως δυσανάγνωστος διότι τὸ 1/3 περίπου τῆς ἐκτάσεώς της ἔχει ὑποστῆ τελείαν φθοράν (πίν. 34 δ), ἐνῶ τῶν ὑπολοίπων 2/3 πολλὰ τῶν γραμμάτων ἔχουν καταστραφῆ. Εἰκάζω ὅτι ὁ ἀνωτέρω σφόνδυλος ἦτο τὸ κατώφλιον τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ ναοῦ.

Πλησίον τοῦ ὕψαιδιου τῆς ΒΑ. ἐνισχύσεως εὔρηται ἐντοιχισμένον μαρμάρινον λευκὸν ἀνάγλυπτον διακοσμητικὸν στοιχεῖον καλυπτόμενον ἐν μέρει ὑπὸ κονιαμάτων. Σημειῶνω, τέλος τὴν ὑπαρξίν μεγάλου μαρμαρίνου σφονδύλου πακτωμένου ἐντὸς τῶν καταπεσόντων ἐρειπίων πρὸ τοῦ ἱεροῦ.

δ. Διὰ τοὺς θόλους καὶ τὰ τόξα τοῦ ναοῦ ἔχουν χρησιμοποιηθῆ ἐντέχνως λαξευμένοι θολῖται, οἵτινες διατηροῦνται εἰσέτι καὶ σήμερον ἀκέραιοι ἢ τεμαχισμένοι. Τὸ ὕψος των εἶναι 0.105 - 0.12 μ., τὸ πλάτος των 0.24 μ., καὶ ἡ μᾶζά των εἶναι ἀσβεστολιθικὴ ἐκ λίθων τῆς περιοχῆς.

ε. Ἐν γένει ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀβαθῆς δῆρυκος κόγχη μετὰ πωρίνου πλαισίου τοῦ νοτίου τοίχου καὶ πρὸ τοῦ ἱεροῦ κειμένη (σχέδ. 3,4 καὶ πίν. 33 β, γ, δ), ἐξ ἧς ὁ καθηγητῆς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος συνεπέρανε τὴν περίπου χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ. Αὕτη εἶχε βάθος 0.48 - 0.50 μ., περίπου ἄνοιγμα 1.87 μ. καὶ ὕψος μέχρι τῆς κλειδὸς 1.53 μ., μορφοῦται δὲ διὰ λα-

ξευτῶν πωρολίθων διαφόρων διαστάσεων συμπλεκομένων ἐναλλάξ μετὰ τῶν δόμων τοῦ νοτίου τοίχου.

Ἡ μετωπικὴ ὄψις τῶν πωρολίθων (πίν. 33 γ,δ) διακοσμεῖται κατὰ πλάτος 0.168 - 0.18 μ. ὡς ἐξῆς: κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς ἄντυγος σχηματίζεται κυλινδρικὸν κυμάτιον ὡς τὰ τῆς δυτικῆς μορφολογίας, ἐν συνεχείᾳ πλατεία σκοτία καὶ ἀκολούθως ζώνη ἐσχηματοποιημένων ἀστραγάλων καὶ ἕτερα δι' ἰδιοτύπου πριονωτῆς ταινίας. Τὸ ὅλον σύνθετον κυμάτιον περιβάλλεται ὑπὸ λεπτῆς ἐρυθρᾶς πλίνθου (πίν. 33 γ). Ἡ ἀνωτέρω μορφή εἶναι ἀσφαλῶς δυτικῆς καταγωγῆς, ἢ δὲ τεχνικὴ τῆς λαξευσεῶς τῆς δὲν προδίδει οὔτε κατ' ἐλάχιστον τὴν τελειότητα τῶν δυτικῶν λιθοζόων. Παρετήρησα, μάλιστα, ὅτι ὅλοι οἱ θολῖται δὲν φέρουν λαξευμένον τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς κυμάτιον ἐν ταῖς λεπτομερείαις του, γεγονός ὅπερ ἴσως πρέπει ν' ἀποδόσωμεν εἰς τὴν κατασκευὴν των ὑπὸ διαφόρων τεχνιτῶν (πίν. 33 δ). Οἱ τεχνῖται οὗτοι ἦταν ἀσφαλῶς ἐντόπιοι καὶ ἄπειροι. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ τρόπου χαράξεως τοῦ τεθλασμένου τόξου τῆς κόγχης ἐπαληθεύεται τ' ἀνωτέρω: τὸ τεθλασμένον τόξον εἶναι ὑπερυψωμένον καὶ χαράσσεται διὰ τεσσάρων κέντρων διατεταγμένων συμμετρικῶς τοῦ ἄξονός του χωρὶς ὅμως νὰ ἔχη τηρηθῆ κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν του ἢ πρέπουσα τάξις διαδοχῆς τῶν κέντρων τῶν δύο συμμετρικῶν τόξων. Ἀποτέλεσμα τοῦ ἀνωτέρω εἶναι νὰ παραμορφωθῆ τοῦτο, εὐτυχῶς ἐλαφρῶς (σχέδ. 3).

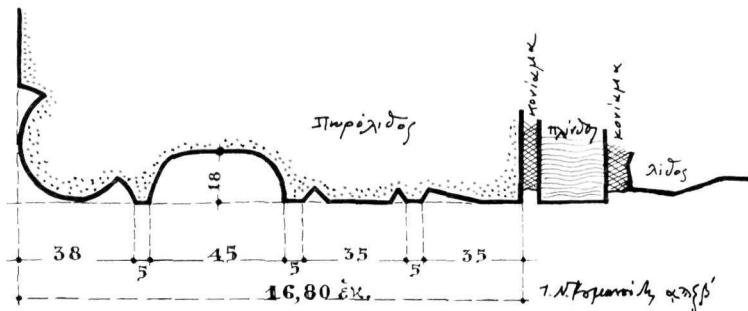
Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρωποῦ, καὶ εἰδικώτερον ἐφ' ἐνὸς θολίτου εἰς τὴν ἐπὶ Τουρκοκρατίας κατασκευασθεῖσαν θύραν (πίν. 46 δ), παρετήρησα τὴν παρουσίαν συνθέτων λαξευτῶν κυματίων παρεμφερῶν πρὸς τὰ ἤδη περιγραφέντα (πίν. 47 α) καὶ ἀσφαλῶς τεθέντων κατὰ δευτέραν χρῆσιν.

Συσχετίζων τις τὸ ἀνωτέρω παρατηρηθὲν κυμάτιον πρὸς τὸ πώρινον πλαίσιον τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἔτι δὲ καὶ πρὸς τὴν ὑπαρξίν πληθώρας θραυσμάτων βεργίων καὶ λοιπῶν δυτικῆς μορφολογίας κυματίων, ἅτινα συχνάκις συναντῶνται εἰς τὰ ἐν γένει ἐρείπια τοῦ Ὁρωποῦ, θὰ ἠδύνατο νὰ συμπεράνῃ τὰ ἀκόλουθα: πάντα τὰ ἀνωτέρω κυμάτια προέρχονται ἐκ τινος ἀγνώστου ἡμῖν, λόγῳ καταστροφῆς, καὶ πιθανῶς σημαντικοῦ διὰ τὸν Ὁρωπὸν κτηρίου, ὅπερ θὰ εἶχε πλασθῆ διὰ στοιχείων ἀκολουθούτων τὰς ἀρχὰς τῆς δυτικῆς μορφολογίας. Τὸ κτήριο τοῦτο ἴσως πρέπει νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ἀπετέλει τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς δυτικῆς μειονότητος ἥτις ἠκμαζε ποτὲ ἐν τῇ περιοχῇ, καὶ ὅτι θὰ κατεστράφη ἐκ τινος σεισμικῆς δονήσεως.

Κατὰ συνέπειαν ἢ χρονολόγησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων βλέπει ἤδη ἐν φῶς, διότι δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν πλέον μετὰ πεποιθήσεως ὅτι ὁ ἀρχικῶς κτισθεὶς ναὸς εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερος τῆς βυζαντινῆς περιό-

δου, ἀνήκει δὲ εἰς τοὺς χρόνους τῆς φραγκικῆς κατακτῆσεως τοῦ Ὁρωποῦ.

στ. Περαιίνων ἀναφέρω τὴν ἄκρως ἰδιότυπον καὶ διὰ τοῦτο τεχνικῶς ἐνδιαφέρουσαν κατασκευὴν τοῦ ὑπερθύρου τῆς πρὸς βορρᾶν «θύρας». Τὸ εὖρος τῆς εἶναι 1.17 μ., τὸ ὕψος τῆς περίπου 1.50 μ. Τὸ ὑπερθύρον τῆς εἶναι διπλοῦν, μονόλιθον ἐξωτερικῶς ἐδραζόμενον ἰδιοτύπως ἐπὶ τῶν σταθμῶν τοῦ ἀνοίγματος (πίν. 35 β) καὶ διὰ θολιτῶν μὲ ἰσχυροτέραν καμπυλότητα (βέλος 0.16 μ.) κατὰ τὸ ἐσωτερικόν (πίν. 35 α). Ἐπὶ τῆς ὀροφῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑπερθύρου ὑπάρχουν χονδροειδῆ φατνώματα (ὑποδοχαὶ στροφέων), καθὼς καὶ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου. Ἡ θέσις, ἡ μορφή καὶ τὸ μικρὸν ὕψος τῆς θύρας παρουσιάζουν πρᾶγματι ἐνδιαφέρον, δι' ὃ θὰ ἐπανέλθω ἀργότερον.

Σχ. 4. Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Λεπτομέρεια πορίνου κυματίου.

3. Χρησιμοποίηθ' ἐν μετρικῶν σύστημα. Κατὰ τὴν ἀποτύπωσιν τῶν ἐρειπίων τοῦ μνημείου διεπίστωσα ὅτι αἱ διαστάσεις αὐτοῦ ἦσαν ἐκπεφρασμέναι διὰ τῶν μονάδων τοῦ συστήματος C.G.S., ὑπὸ δεκαδικῶν ἀριθμῶν οἵτινες ἐκ πρώτης ὄψεως ἐμφανίζονται ὡς ὄλως τυχαῖοι, π.χ. 6.56 μ., 11.52, 14.95, 2.07, 3.45 κ.ο.κ. Οὐδὲν στοιχεῖον συνέδραμε τὴν ἄποψιν ὅτι αὗται ἐπεβλήθησαν ἐκ λόγων αἰσθητικῆς ἢ στενότητος χώρου ἢ ἐξ ἄλλης τινος τεχνικῆς ἀναγκαιότητος, ὡς λόγοι θεμελιώσεως, θολοδομίας, κτλ.

Ἴνα δ' ἀπορριφθῇ καὶ ἡ ἄποψις τοῦ τυχαίου τῶν διαστάσεων ἢ τῆς ἀτέχνου ἐφαρμογῆς κατὰ τὴν θεμελίωσιν ἠρεύνησα μήπως τὰ διάφορα μήκη τοῦ κτηρίου συνδέωνται πρὸς ἄλληλα διὰ τινος κοινοῦ διαιρέτου ὅστις θὰ ἦτο ἡ μονὰς ἐνὸς μετρικοῦ συστήματος γνωστοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ⁹. Πρᾶγματι ἡ προσπάθειά μου

9. Ὡς γνωστὸν ὁ Γάλλος Ἀστρονόμος G. Mouton ἐπρότεινε τῷ 1670 μονάδα μετρήσεως μηκῶν σχετικὴν μὲ κυρίαν διάστασιν τῆς γῆς. Τῷ 1790 ἡ Γαλλικὴ Ἐθνοσυνέλευσις ἐξέλεξεν ὡς μέτρον μήκους διάστασιν ἴσην πρὸς τὸ $\frac{1}{4 \times 10^7}$ τοῦ γήινου

ἀπέδειξεν ὅτι κοινὸς διαίρητης ἁπασῶν τῶν ἐπὶ τοῦ ναοῦ διαστάσεων ἦτο ὁ ἀριθμὸς 0.325 μ., δι' ὃ καὶ πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν τοῦτον ὡς μονάδα μετρήσεως αὐτῶν. Ἡ μονὰς αὕτη δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸν βυζαντινὸν πόδα (B. Π.), οὐτινος ὅμως ἡ τιμὴ δὲν ἐμφανίζεται σταθερὰ εἰς διαφόρους περιπτώσεις. Ὁ Εὐάγριος π.χ. δέχεται τοιοῦτον μῆκος διὰ τὸν βυζαντινὸν πόδα ὥστε νὰ ἰσοῦται πρὸς 0.3072 μ· τὴν τιμὴν αὐτὴν ἀπορρίπτει ὁ Ἀντωνιάδης¹⁰, δεχόμενος ὅτι ὁ βυζαντινὸς πούς ἰσοῦται πρὸς 0.3123 μ. Εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ Ὁρωποῦ, ὁ βυζαντινὸς πούς ἔχει μῆκος περίπου ἴσον πρὸς 0.320-0.325 μ. Ἡ διαφορὰ αὕτη ἴσως δικαιολογεῖται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ναοὶ εἶναι δευτερεύοντα ἐπαρχιακὰ ἔργα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῆς ἀνεπιμελοῦς κατασκευῆς τῶν.

Διὰ τῆς ἀνωτέρω διαπιστωθείσης μονάδος ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ εἶναι ἴσον πρὸς 20 B.Π. = (6.56/0.325), τὸ μῆκος τοῦ ἴσον πρὸς 46 B.Π. = (14.95/0.325), ἡ ἀπόστασις τῶν πρὸ τοῦ ἱεροῦ πεσσῶν ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἴση πρὸς 35 B.Π. = (11.52/0.325) τὸ ἀνοιγμα τῆς βορείου κόγχης ἴσον πρὸς 6.5 B.Π. = (2.07/0.325) ἡ ἀπόστασις τῆς ΒΔ. παραστάδος ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖδς τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἴση πρὸς 13 B.Π. = (4.17/0.325) κ.ο.κ. Ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω ἡ χρήσις τοῦ ποδὸς ἔχει ἐφαρμοσθῆ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους παλαιοὺς ναοὺς τοῦ Ὁρωποῦ, γεγονός ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν καθολικότητα τῆς χρήσεώς του¹¹.

4. Αἰ τοιχογραφίαι. Ἐπὶ διαφόρων θέσεων καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν παρεῖαν τῶν ἐρειπωμένων τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται σποράδην μικραὶ, σχετικῶς, ἐπιφάνειαι τοιχογραφημένα χωρὶς νὰ ἐμφανίζον ὀλοκληρωμένην τινὰ σύνθεσιν ἢ ἀκεραίαν μορφήν. Τὰ ἀνωτέρω λείψανα ἀσφαλῶς μαρτυροῦν ὅτι ὁ ναὸς ἦτο ποτὲ κατάγραφος, ὡς δὲ θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἡ τοιχογράφησις εἶχε συντελεσθῆ δύο φοράς δι' ὑπερκαλύψεως τῶν παλαιωτέρων. Ὁ μελετήσας πρὸ τεσσαράκοντα ἐτῶν τὸν ναὸν καθηγητῆς κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος οὐδὲν λέγει περὶ αὐτῶν, δι' ὃ κρίνω σκόπιμον ν' ἀναφέρω ὅ,τι παρετήρησα ἐπὶ τῶν ὑπαρχόντων ἰχνῶν πρὸ δεκαετίας,

μεσημβρινοῦ, ὅπερ καὶ ἐφηρμόσθη ἀπὸ τοῦ 1795. Ἀργότερον ὅμως, ὅτε διὰ νέων μετρήσεων κατεδείχθη ὅτι ἡ γήινος μεσημβρινὸς παρουσίαζε σὺν τῷ χρόνῳ μεταβολάς, ἐγένετο δεκτὸν καὶ παρέμεινεν πλέον ὡς ἀμετάβλητον διεθνὲς πρότυπον μέτρον, ἡ οὕτω προσδιορισθεῖσα ἀρχικῶς μετρικὴ μονὰς ἤτις ἔκτοτε φυλάσσεται εἰς τὸ ἐν Senves ἔδρεον Διεθνὲς Γραφεῖον Μέτρων καὶ Σταθμῶν. Τοῦτο ἀποτελεῖ σήμερον τὴν βάσιν καθορισμοῦ τῆς μονάδος μήκους εἰς τὸ σύστημα C.G.S.

10. E. Ἀντωνιάδου, Ἐκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, Ἀθῆναι 1907, τόμ. Α', σ. 77-78.

11. Ἐνταῦθα σπεύδω ν' ἀναφέρω ὅτι ἐπεξέτεινα τὴν ἀνωτέρω παρατήρησίν μου καὶ εἰς ναοὺς ἄλλων περιοχῶν, διαπιστώσας θετικὸν ἀποτέλεσμα.

διότι ἔκτοτε πλείστα ἔχουν καταπέσει ἢ ἀλλοιωθῆ ἔτι περισσότερον. Τὸ ἀρχικὸν στρώμα τοῦ τοιχογραφημένου κονιάματος ἦτο λεπτόν, μέσου πάχους ἑνὸς ἑκατοστοῦ περίπου καὶ ἰσχυρὸν ἀπὸ πλευρᾶς μηχανικῆς ἀντοχῆς (θλίψις). Ἡ μᾶζα του ἀποτελεῖται ἐκ λεπτοτάτων ἀδρανῶν προσμίκτων ὑλικῶν, δὲν διακρίνεται σχεδὸν ἢ ἄμμος, καὶ εἶναι κατάλευκος μετὰ προσμίξεως ἐλαχίστων ἀχύρων πρὸς ἰσχυροτέραν δικτύωσιν καὶ συγκράτησιν ταύτης. Τοῦναντίον ἡ μᾶζα τῶν νεωτέρων ἐπιζωγραφήσεων εἶναι ἀσθενεστέρα καὶ παχύτερα, δηλαδή πάχους περίπου δύο ἑκατοστῶν, εἶναι ἐπίσης λευκὴ καὶ παρουσιάζει μεγάλην ποσότητα ἀχύρων ἐν ἀποσυνθέσει, καὶ χονδροῦς κόκκους θαλασσίας ἄμμου. Ἡ συγκράτησις τοῦ νεωτέρου στρώματος ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ λείου — λόγω τῶν τοιχογραφιῶν — συντελεῖται μέσῳ βαθειῶν ἐκδορῶν τῆς πρώτης στρώσεως γενομένων κατόπιν κρούσεως, δι' ὀξέος μεταλλικοῦ ὀργάνου. Ἄλλ' ὡς ἴδωμεν ποῖαι τοιχογραφία διεσώθησαν καλύτερον.

α. *Τοιχογραφία κόγχης ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου.* Ἀπεικονίζεται ἡ μορφή τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἄκρως ἐξίτηλος. Τὸ βάθος τῆς παραστάσεως εἶναι μέλαν, περιορίζεται δὲ ὑπὸ διαχωριστικῆς ἐγχρόου ταινίας συγκειμένης ἐκ δύο λευκῶν ἐξωτερικῶν λεπτῶν ταινιῶν καὶ ἐκ πλατυτέρας ἐρυθρᾶς μεταξὺ τούτων. Ὁ χρωματισμὸς τῶν ἐνδυμασιῶν τοῦ ἁγίου εἶναι ἐπίσης ἐρυθρός. Σήμερον ἡ ἀνωτέρω τοιχογραφία δὲν ὑφίσταται πλέον διότι τὸ τύμπανον τῆς κόγχης ἔχει καταστραφῆ.

Ἡ τοποθέτησις τῆς μορφῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν τῷ τυμπάνῳ τῆς κόγχης ἴσως νὰ συνδέεται μετὰ τινος χαρακτηριστικοῦ γεγονότος. Μήπως πρὸ τῆς κόγχης ὑπῆρχε τάφος Δημητρίου τινός, κτήτορος ἢ ἱερέως κατὰ μίμησιν τῶν ἀρκοσολίων; Ἐπ' αὐτῶν, ὅμως, μόνον εἰκασία εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκφραστοῦν ἐφ' ὅσον ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη δὲν κάνει τὸ ἔργον της.

β. *Τοιχογραφία παραστάδος ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου.* Ὑφίσταται νῦν μόνον τὸ ἀρχικὸν στρώμα τῆς τοιχογραφήσεως. Τὸ βάθος τῆς παραστάσεως εἶναι ἐλαιόχρουν καὶ ἡ διαχωριστικὴ ταινία τοῦ θέματος ἐρυθρὰ καὶ λευκὴ. Ἡ σφριζομένη παράστασις ἀπεικονίζει ὀρθὸν ἄνδρα ἐνδεδυμένον ἱερατικὰ ἄμφια, ἐντέχνως ἐκτελεσμένα ὑπὸ τοῦ ζωγράφου. Γίνεται χρῆσις ἐρυθροῦ χρώματος καὶ βαθέος πρασίνου.

γ. *Τοιχογραφία τεθλασμένης κόγχης πρὸ τοῦ ἱεροῦ.* Ἐκ τῆς πρώτης τοιχογραφήσεως διατηρεῖται μόνον ἡ κεφαλὴ ἁγίου τινός φέροντος ὑπογένειον. Ἐκ τῆς δευτέρας ἐπιζωγραφήσεως διατηροῦνται μικραὶ τινες ἐπιφάνειαι, ἄνευ ὅμως παραστάσεως προσώπου ἢ μὴ μόνον ἐνδυμάτων. Ἐν αὐταῖς τὸ βάθος εἶναι μέλαν καὶ αἱ διαχωριστικαὶ ταινίαι τοῦ θέματος εἰς τὰς παρυφὰς τῆς κόγχης τριπλαῖ: δύο λευκαὶ ταινίαι ἐξωτερικῶς περιβάλλουν πλατυτέραν ἐρυθράν. Τὰ ἐνδύματα εἶναι σκοτεινῆς ἀκαθορίστου ἀποχρώσεως, σχεδὸν ἐξίτηλα. Εἰς πρόσφατον ἐπίσκεψίν μου τῷ 1968 παρετή-

ρησα ὅτι οὐδὲν πλέον ἐξ αὐτῶν διατηρεῖται μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς κόγχης, πλὴν ἰχνῶν τινῶν. Καὶ ἐνταῦθα πρέπει νὰ εἰκάζωμεν πάλιν ὅτι ὁ ἐντὸς τῆς κόγχης τιμώμενος ἅγιος ἀσφαλῶς ἦτο σημαίνων καθ' ἣν στιγμὴν μάλιστα ἡ κόγχη τίθεται πρὸ τοῦ ἱεροῦ καὶ τονίζεται ἀρχιτεκτονικῶς διὰ τοῦ λαξευτοῦ πωρίνου πλαισίου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ὅμως, δὲν δικαιολογεῖται ἢ εἰς ταπεινὴν στάθμην — ἐγγὺς τοῦ σημερινοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ, — κατασκευὴ μιᾶς σημαντικῆς κόγχης ὡς καὶ ἡ τοιχογράφησις τῆς διὰ τινος ἱερατικῆς μορφῆς, ἣν ἀσφαλῶς ἤθελον νὰ ἐξάρουν. Παρατηρεῖται, δηλαδή, καὶ ἐδῶ παρόμοιον φαινόμενον ὡς καὶ μετὰ τὴν ἐτέραν κόγχην, τὴν τοῦ βορείου τοίχου.

Πάντα τ' ἀνωτέρω μὲ ἄγουν νὰ ἐκφράσω τὸν κατωτέρω συλλογισμόν : ἵνα δικαιολογηθῇ ἡ θέσις καὶ ἡ σημασία τῶν δύο κογχῶν πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ δάπεδον τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἔκειτο εἰς ταπεινοτέραν στάθμην (περὶ τὸ ἐν μέτρον) τῆς σημερινῆς, ἣτις διεμορφώθη οὕτω διὰ τῶν καταπεσόντων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ κτηρίου.

Κατὰ τὴν ἀρχικὴν, λοιπόν, διάταξιν αἱ δύο κόγχαι θὰ εὐρίσκοντο εἰς κανονικὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ δαπέδου (0.80 - 1.00 μ.), ὅποτε καὶ ἡ πρὸς βορρᾶν θύρα θὰ ἦτο παράθυρον. Ἡ τεθλασμένη κόγχη θὰ ἀπετέλει ἓνα μικρὸν βωμὸν (ἀλτάρι) πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν τῶν ξένων δυναστῶν τῆς περιοχῆς, ἀφ' ὅτου κατεστράφη ὁ ἰδικὸς τῶν καθεδρικός ναός. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ θὰ ἦτο προσιτὸν ἐκ τῆς πρὸς δυσμὰς κυρίας θύρας διὰ τινῶν βαθμίδων εὐρισκομένων ἐσωτερικῶς καὶ ἀμέσως μετὰ τὸ κατώφλιον τῆς εἰσόδου.

5. Σ υ μ π ε ρ ἄ σ μ α τ α. Ἐκ τῆς ἐμπεριστατωμένης ἐρεύνης τοῦ ἐρείπιου προκύπτουν τὰ ἐξῆς γενικὰ συμπεράσματα :

α. Ὁ ναός ἔχει κτισθῆ ἀσφαλῶς πρὸ τοῦ 1460 καὶ μετὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, μᾶλλον δὲ κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας.

β. Διὰ τὴν χάραξιν τῆς κατοψεῶς του ἔχει χρησιμοποιηθῆ ὡς μονὰς μετρήσεως ὁ βυζαντινὸς πούς, ἰσούμενος ἐνταῦθα πρὸς 0.325 τοῦ μέτρου τοῦ συστήματος C.G.S. Τονίζεται ὅτι ἐγένετο χρῆσις ἀκεραίων ποδῶν προκειμένου περὶ βασικῶν διαστάσεων.

γ. Ἡ ἀρχικὴ δομὴ τοῦ ναοῦ ἦτο ἐπιμελημένη καὶ ἐντεχνος, ἰδίως δὲ εἰς ὠρισμένας κατασκευάς, π.χ. τὸ ὑπέρθυρον τοῦ πρὸς βορρᾶν παραθύρου καὶ τὰ πρὸς τὸν χῶρον τοῦ ναοῦ βλέποντα τόξα τῶν κογχῶν.

δ. Τοῦναντίον ἡ τοιχοποιία τοῦ ἐπανοικοδομηθέντος τοίχου δὲν παρουσιάζει ἰδιαιτέραν τεχνικὴν ἐπιμέλειαν ἢ καλαισθητὸν διάπλασιν. Τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι σὺνηθες εἰς τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς περιοχῆς, π.χ. Ἁγιος Γεώργιος Ὁρωποῦ, Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι Καλάμου, ὡς καὶ εἰς ἄλλους γειτονικοὺς π.χ. Ἁγιος Ἰωάννης Οἰνῆς κλπ.

ε. Τα έπανοικοδομηθέντα τμήματα του ναού, εμφανίζουν βασικά τεχνικά σφάλματα καθώς και την οικονομική στενότητα των κατασκευαστών.

στ. Η ιδιότυπος και κατά φραγκικήν μορφολογίαν διάπλασις του πλαισίου του δυτικού βωμού προδίδει μειωμένην τεχνικήν ικανότητα και άγνοιαν της δυτικής μορφολογίας. Γεγονότα αποδεικνύοντα ότι ή λάξευσις του πλαισίου έγινετο υπό έγχωρίων τεχνιτών.

ζ. Οί θολίται του άνωτέρω βωμού προέρχονται πιθανώς εκ προγενεστέρου φραγκικού καθεδρικού ναού της περιοχής.

2. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος

1. Γενικό της. Όλίγας δεκάδας μέτρων νοτίως των Άγιων Άποστόλων, περί τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ προμνησθέντος ἐξάρματος (σχέδ. 1), κείται κατερειπωμένος ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (πίν. 35 γ, 36 α, β, γ). Αἱ σημαντικώτερα καταστροφαι τοῦ κτηρίου παρατηροῦνται εἰς τὴν κάλυψιν, τὸν δυτικὸν τοῖχον, καθὼς καὶ ἐγγὺς τῆς ΒΑ. γωνίας. Ὡς δὲ παρατηρεῖ κανεὶς εὐκόλως ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν εἰκόνων (πίν. 35 γ, πίν. 36 γ) συνάγεται ὅτι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1958 - 1968 ἐπῆλθε καὶ νεωτέρα καταστροφή, συνοδευομένη μάλιστα καὶ ἐκ τῆς ἀφαιρέσεως ὠραίων λιθίνων γλυπτῶν. Ἐν τούτων διακρίνεται εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ πίνακος 35 γ, ἐντοιχισμένον παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ δυτικοῦ τοῖχου ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Προέρχεται ἐξ ὑπερθύρου προγενεστέρου βυζαντινοῦ ναοῦ.

Ἄτερον ἄκρως ἐνδιαφέρον στοιχεῖον, ἔκειτο τῷ 1958 πρὸ τοῦ ναοῦ ἀναμιξ μετὰ τῶν καταπεσόντων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν. Ἦτο μικρὸν, κυβικοῦ σχήματος κιονόκρανον, λαξευμένον ἐπὶ ἀνθεκτικοῦ πωρολίθου, φέρον δὲ καὶ κυλινδρικὸν τράχηλον (πίν. 37 α, β). Αἱ μετωπικαὶ του ὄψεις ἦσαν ἐπίπεδοι, περατούμεναι πρὸς τὰ κάτω εἰς ἐλαφρὰν καμπύλην. Ἄπασαι δὲν ἔφερον γλυπτὸν διάκοσμον, ἢ μὴ μόνον δύο συνεχόμεναι, ἐνῶ αἱ λοιπαὶ παρέμενον ἀκόσμητοι (πίν. 37 α, β). Ἡ τοιαύτη διάπλασις εἶναι πράγματι ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως ὁμοιάζει ὡς ἀνεξήγητος. Προσεκτικὴ ὁμως ἔρευνα τῶν μορφῶν τοῦ διακόσμου καὶ τῆς τεχνικῆς του μᾶς ἀποκαλύπτουν ὅτι ἀρχικῶς τὸ κιονόκρανον ἔφερε διάκοσμον κατὰ τὴν μίαν μόνον ἔδραν (πίν. 37 α) μεταγενεστέως δὲ ἐλαξεύθη καὶ ἡ ἑτέρα, πιθανῶς κατὰ τινὰ ἐπαναχρησιμοποίησιν, καὶ πρὶν ἢ ἐντοιχισθῆ ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν εἰς τὸν Ἁγιον Ἰωάννην. Οὕτω εἰς τὴν μίαν ἔδραν (πίν. 37 α) παριστᾶται, ἐλαφρῶς ἀνάγλυφος, ἐντέχνως εἰργασμένος ἐσχηματοποιημένος φυτικὸς διάκοσμος μεθ' ἐλίκων, ἐνῶ εἰς τὴν ἄλλην (πίν. 37 β) ὁ διάκοσμος ἂν καὶ φυτικὸς εἶναι ἐγγάρακτος, ἀτελής καὶ ἄτεχνος, ἄνευ πλαστικότητός τινος. Ἐνταῦθα δράττομαι τῆς εὐκαιρίας νὰ εἶπω ὅτι ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω κιο-

νοκράνου, ὡς καί τινων ἄλλων ἄτινα συνήντησα ἐν Ὁρωπῷ θὰ ἐπανέλθω διεξοδικῶς ἐν καιρῷ εἰς ἰδιαιτέραν μελέτην.

2. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ. Δὲν θ' ἀσχοληθῶ ἐδῶ ἰδιαιτέρως μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ ναοῦ, διότι αὕτη ἔχει περιγραφῆ ἂν καὶ δι' ὀλίγων ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδου¹². Ἀπλῶς, ὅμως, παραθέτω συμπληρωματικά τινὰ στοιχεῖα προκύψαντα ἐκ τῆς τελευταίας γενομένης ἀποτυπώσεως καὶ ἐρεύνης τῶν ἐρειπίων. Οὕτω διεπιστώθη ὅτι ὁ ἄξων τοῦ ναοῦ διατάσσεται κατ' ἄξιμόθ 90⁰ καὶ ὅτι τὸ ἀρχικὸν μῆκος τοῦ κτηρίου ἦτο μικρότερον κατὰ 4.00 μ. τοῦ σημερινοῦ (σχέδ. 5). Ἐν ἄλλοις λόγοις ἀρχικῶς δὲν εἶχε κτισθῆ τὸ πρὸς δυσμὰς τμήμα, τὸ πέραν τῆς σφῆζομένης παρὰ τὸν νότιον τοῖχον παραστάδος. Στοιχεῖα ἀποδεικνύοντα πλήρως τὸ ἀνωτέρω εἶναι τὰ ἐξῆς :

α. Ἡ σαφῶς διάφορος τεχνικὴ τῆς δομῆς μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων τοῦ κτηρίου, καὶ ἡ διάφορος σύνθεσις τοῦ κονιάματος. Ἡ δομὴ εἰς τὰς περιοχὰς τῆς παλαιᾶς τοιχοποιίας εἶναι ἀρτιωτέρα (πίν. 36 α, β, γ).

β. Κατακόρυφος ἀρμός ὀριζόμενος ὑπὸ γωνιολίθων εἰς τὴν θέσιν ἀλλαγῆς τῆς τεχνικῆς δομήσεως. Οὗτος συμπίπτει πρὸς τὴν πρὸς δυσμὰς παρεῖαν τῆς ρηθείσης παραστάδος (σχέδ. 5).

3. Ἡ οἰκοδομικὴ τοῦ ναοῦ. α. Καὶ εἰς τὸν Ἁγίον Ἰωάννην διεπίστωσα ὅτι ἐπαληθεύεται ἡ χρῆσις τοῦ βυζαντινοῦ ποδὸς ὡς μέτρου. Αἱ διαστάσεις τοῦ ἀρχικοῦ πυρῆνος ἀντιστοιχοῦν εἰς 19.5 × 13.5 βυζ. πόδας, ἐνῶ τοῦ τμήματος τῆς προσθήκης εἰς 12.5 × 14.0 βυζ. πόδας.

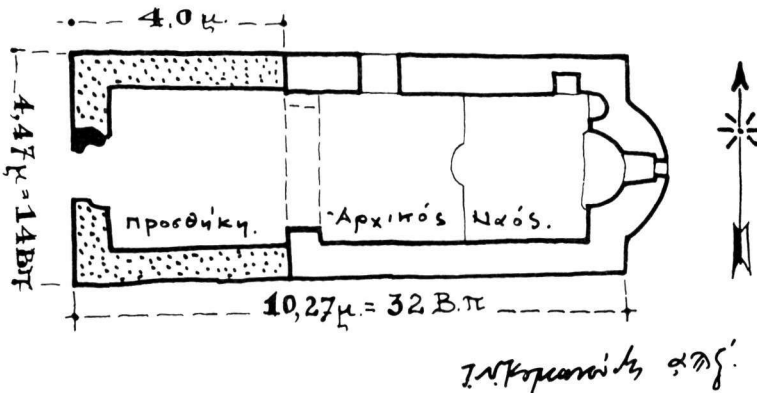
β. Περὶ τῆς ξυλοστέγου καλύψεως τοῦ ναοῦ οὐδὲν δύναμαι νὰ εἶπω διότι οὐδὲν σφῆζεται ἐξ αὐτῆς.

γ. Περὶ τῶν τοιχοποιῶν παρατηρῶ τὰ ἐπόμενα :

Γενικῶς ἔχουν χρησιμοποιηθῆ ἐγχώριοι ἀργοὶ ἀσβεστόλιθοι μικρῶν διαστάσεων, ἢ καὶ κογχυλιᾶται λίθοι, δομημένοι ἐντέχνως,— ἰδίᾳ εἰς τὴν παλαιὰν τοιχοποιίαν, ἐνσφηνούμενοι διὰ μικρῶν λατυπῶν καὶ θραυσμάτων πλίνθων ἢ κεράμων (πίν. 35 γ, 36 β). Πολλάκις τὸ κονίαμα ἐπικαλύπτει τὰ «μολώματα» τῶν ἀρμῶν. Χρῆσις μεγάλων γωνιολίθων γίνεται κατὰ τὰς κυρτὰς γωνίας τοῦ κτηρίου τόσον εἰς τὸν παλαιὸν πυρῆνα ὅσον καὶ εἰς τὴν προσθήκην (πίν. 35 γ, 36 α). Εἰδικώτερον ἐν τεμάχιον τῶν πρὸς βορρᾶν σταθμῶν τῆς νεωτέρας κυρίας εἰσόδου μορφοῦται δι' ὀγκώδους πωρολίθου ἰδιοτύπου σχήματος προερχομένου ἀσφαλῶς ἐκ προγενεστέρου ἀρχιτεκτονήματος. Εἰκάζω ὅτι ἀπετέλει ἐδώλιον θεάτρου (σχέδ. 5, πίν. 37 ζ). Χρῆσις ἀρραβδῶτων σφονδύλων ἐξ ὀγκωδῶν κίωνων, ἄλλοτε ἐκ πωρολίθου καὶ

12. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 41, εἰκ. 15.

ἄλλοτε ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου παρετηρήθη εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ἰδίᾳ δὲ ἐγγὺς τῆς ΝΑ. γωνίας. Παρετηρήθη, ἐπίσης ἀριστερᾷ τῆς κυρίας εἰσόδου, ἐντοιχισίς ἰωνικοῦ κιονοκράνου μὲ ἀποκεκρομένον τὸ κάτω τμήμα τῶν ἐλίκων καὶ τοῦ ἐχίνου. Τοῦτο ἔχει λαξευθῆ ἐπὶ λευκοῦ μαρμάρου καὶ λόγῳ τοῦ μικροῦ μεγέθους του καὶ τῆς τεχνικῆς του πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς βυζαντινὸν ἔργον (πίν. 35 γ). Ἐναφέρω, ἐπίσης, τὴν ἰδιότυπον διάπλασιν τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ διὰ τινος διατρήτου λιθίνης πλακός. Τὸ ὑπέρθυρον ἔχει κατασκευασθῆ διὰ παραθέσεως ἐλαφρῶς καμπύλων πορίνων λίθων. Αἱ ἐντοιχισμέναι πλίνθοι ἀπαντῶνται συνήθως ὑπὸ μορφήν θραυσμάτων, μικρῶν διαστάσεων καὶ

Σχέδ. 5. Ἅγιος Ἰωάννης. Κάτωσις.

ποικίλου πάχους, ἐνῶ σπανίζουσι αἱ ἀκέραιαι. Τούτων ἠδυνήθη νὰ καταμετρήσω μόνον τὰ πάχη καὶ τὰ μήκη ἅτινα παρέχω ἐνταῦθα ἐκπεφρασμένα εἰς χιλιοστά :

Πάχος :	23	32	35	45	58
Μήκος :	390	390	250	250	250

Προξενεῖ πράγματι ἀπορίαν ἢ ἔλλειψις τυποποιήσεως. Μήπως ἄραγε ἐξηγεῖται τοῦτο διὰ τῆς παραδοχῆς ὅτι αὐταὶ προέρχονται διὰ περισυλλογῆς ἐκ διαφόρων ἐρειπίων ;

Τὰ κονιάματα τῶν τοιχοποιῶν διακρίνονται σαφῶς εἰς δύο κατηγορίας : εἰς τὴν πρώτην ἐντάσσονται τὰ τῶν παλαιῶν τοιχοποιῶν, ἅτινα εἶναι ἰσχυρὰ καὶ καλῶς λιθωμένα, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν τὰ τῶν προσθηκῶν, ἅτινα εἶναι ἰσχνὰ καὶ εὐθρυπτα, περιέχοντα ὡς κύριον συστατικὸν τὸ χῶμα.

δ. Περὶ τῆς θολοδομίας τοῦ κτηρίου ἐλάχιστα δύναμαι ν' ἀναφέρω, διότι ὁ μοναδικὸς θόλος, ὁ καλύπτων τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, εἶναι ἐπικε-

χρισμένος. Διαπιστώνω μόνον ότι τὸ μέτωπον τοῦ τεταρτοσφαιρίου του, καθὼς καὶ τὰ τῶν κογχαρίων τῆς προθέσεως (πίν. 37 ε) ἔχουν κατασκευασθῆ ἐκ λαξευτῶν πωρολίθων, ὡς δηλαδὴ ἀπαντᾶται καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ναοὺς τοῦ Ὁρωποῦ. Εἰδικῶς εἰς τοὺς μετωπικοὺς θολίτας τῶν κογχαρίων παρατηρεῖται διακοσμητικὴ τις ἀπότμησις καὶ ἐπανάληψις τοῦ αὐτοῦ περιπίου συστήματος ἐδράσεως τῶν θολιτῶν ὡς εἰς Ἁγιον Βλάσιον (πίν. 45 α).

ε. Τέλος ἀναφέρω ὅτι παρατήρησα διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἀκέραια ἢ τεθραυσμένα, περὶ τοῦ ναοῦ καὶ ἐντὸς αὐτοῦ. Ἐπὶ παραδείγματι : πρὸ τοῦ τέμπλου ὑφίσταται πακτωμένον ἀρράβδωτον κυλινδρικὸν κίονιον μικρᾶς διαμέτρου (πίν. 35 γ) ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου, ἐνῶ ἔξω τοῦ ναοῦ τεμάχια ἐπιστυλίου μαρμαρίνου χριστιανικοῦ τέμπλου, ὡς καὶ εὐμεγέθης μαρμαρινὴ πλάξ μετ' ἀβαθοῦς κοιλότητος καὶ κεντρικῆς ὀπῆς (πίν. 37 γ). Αὕτη ἐχρησίμευσε μᾶλλον πρὸς ἀποχέτευσιν. Παρατήρησα, ἐπίσης εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς πηλίνου σωλήνος, πιθανῶς ρωμαϊκῆς περιόδου, ἐξ ἐκείνων οἵτινες μᾶς εἶναι γνωστοὶ διὰ τὴν κατασκευὴν ἀγωγῶν ὕδατος (πίν. 37 δ).

4. Συμπεράσματα. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ἔργον τῆς Τουρκοκρατίας, εἶναι δύσκολον νὰ χρονολογηθῆ ἐπακριβῶς. Τυπολογικῶς οὐδὲν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, ἢ δὲ οἰκοδομικὴ του εἶναι ἄνευ ἰδιαιτέρας σημασίας. Φαίνεται πάντως ὅτι ἡ δομὴ τοῦ ἀρχικοῦ πυρῆνος εἶναι πλεόν ἐντεχνος τῶν προσθηκῶν. Τὸναντίον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρουσία διαφόρων ἐντοιχισμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, καὶ ἰδίᾳ ἐνὸς ἰδιοτύπου κιονοκράνου.

3. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου

1. Γενικότερες. Ὁ εἰς ἀρίστην κατάστασιν διατηρούμενος ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εὐρίσκεται ἐντὸς περιτετοιχισμένου λιθοκτίστου περιβόλου κατὰ τὸ ΒΔ. ἄκρον τοῦ παλαιοῦ οἰκισμοῦ, πρὸ τοῦ χείλους γαιώδους πτυχώσεως (σχέδ. 1, πίν. 38 α). Πρῶτος καὶ πάλιν ὁ καθηγητῆς κ. Ἁ. Κ. Ὁρλάνδος ἐμελέτησε τὸν ναὸν¹³ γνωρίσας εἰς ἡμᾶς τὴν ἱστορίαν του καὶ τὴν τυπολογικὴν του ἰδιορρυθμίαν. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν θ' ἀναλύσω τὸν ἀρχιτεκτονικὸν του τύπον, θὰ προβῶ ὅμως εἰς συμπληρωματικὰς τινὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἀρχιτεκτονήματος καὶ τῆς κατασκευῆς του καθὼς καὶ διὰ τὰ ἐν αὐτῷ ἐντοιχισμένα ἢ κινητὰ εὐρήματα. Περὶ αὐτῶν συντόμως ἀναφέρει ἐνίας μόνον παρατηρήσεις καὶ ὁ προρρηθεις μελετητής.

13. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 34 - 40 εἰκ. 9, 10, 11, 12.

2. Μετρικὸν σύστημα. Ἐκ μετρήσεων γενομένων ἐπὶ τῆς κατόψεως καὶ τῶν τομῶν τοῦ κτηρίου διεπιστώθη ὅτι αἱ διαστάσεις αὐτῶν, γενικαί ἢ ἐπὶ μέρους, εἶναι πολλαπλάσια τοῦ βυζαντινοῦ ποδός, ἀντιστοιχοῦντος ἐνταῦθα εἰς μῆκος 0.325 μ., μονὰς ἣτις ἔχει ἐφαρμοσθῆ καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς ναοὺς τοῦ Ὁρωποῦ ὡς διεπίστῳσα ἐκ τοῦ ἐλέγχου τῶν γενικῶν διαστάσεων τῶν κατόψεων τῶν. Διὰ τοῦ ναοῦ ὁμως τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὅστις διατηρεῖται ἀνέπαφος, πιστοποιεῖται περιτράνω ἢ ἐφαρμογῇ τοῦ ἀνωτέρω μετρικοῦ συστήματος ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ ἀρχιτεκτονήματος. Πράγματι ἐλέγχεται ἡ ὑπαρξίς τοῦ βυζαντινοῦ ποδός ἀκεραίου ἢ καὶ κατὰ κλάσμα τοῦ $1/4$ ἢ $1/2$ ἢ $3/4$ εἰς ἅπαντα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου, ἥτοι εἰς τὰς γενικὰς διαστάσεις, ἢ τὰς λεπτομερείας (σχέδ. 6,7,8,9,10). Ὡς δὲ διεπίστῳσα τὸ σύστημα τοῦτο ἐκτείνεται καὶ εἰς τὰ τμήματα τῶν ἐκ τῶν ὑστέρων κατασκευασθεισῶν στοῶν πρὸς βορρᾶν¹⁴ καὶ δυσμὰς τοῦ ναοῦ, ἐνδεικτικὸν ἀσφαλές καὶ τοῦτο τῆς ἐπὶ αἰῶνας καθολικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἀνωτέρω μέτρου ἐν Ὁρωπῷ.

Ἡ παρουσία λοιπὸν τοῦ βυζαντινοῦ ποδός εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ὁρωποῦ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς μία συνέχεια τοῦ παραδοσιακοῦ μέτρου. Ἐκ μῆς προχείρου μάλιστα ἐρεύνης, ἣν ἐπεχείρησα καὶ εἰς χριστιανικὰ κτήρια ἄλλων περιοχῶν, ἥτοι τῆς Ἀττικῆς καὶ Κορινθίας, διεπίστῳσα πάλιν τὴν ὑπαρξίς τοῦ βυζαντινοῦ ποδός. Εἶναι ἄραγε τοῦτο τεκμήριον πὸ θὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ εἰκάσω τὴν συστηματικῶς ἐκτεταμένην ἐξάπλωσιν τοῦ ἀνωτέρω μετρικοῦ συστήματος εἰς τὴν τεχνικὴν τῶν χριστιανῶν ναοδόμων; Ἐνδιαφέρον τοῦτο καὶ ἐρευνητέον ποτέ.

3. Τεκτονικαὶ χαραξίς. Μία ἀπλουστάτη γεωμετρικὴ ἀνάλυσις τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ μᾶς πείθει περὶ τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς στοιχειώδους τεκτονικοῦ καννάβου ὅστις ὑποδιαιρεῖ τὴν ὅλην ἐπιφανείαν του εἰς δώδεκα, ἴσα περίπου, ὀρθογώνια (σχέδ. 6). Αἱ τεταγμένα ἐπὶ τὸν ἄξονα τῶν Ψ ἴσαπέχουν ἀλλήλων κατὰ 10 Β.Π., ἐνῶ αἱ τεταγμένα ἐπὶ τὸν ἄξονα τῶν Χ παρουσιάζουν μικροδιαφορὰς ἐκ τῆς ρηθείσης διαστάσεως τάξεως $\pm 0.5 - 1$ Β.Π. Ἡ ἀνωτέρω τεκτονικὴ χάραξις οὕσα ἀπλῆ, σαφῆς καὶ εὐληπτος εἰς πάντας, εἶναι εὐκόλον νὰ ἐξηγηρηθῆ ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ διευκολύνῃ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν τὸν ἔλεγχον τῶν εὐθυγραμμίων καὶ τοῦ ὀρθογωνισμοῦ τῶν τοίχων κατὰ τὸν χρόνον δομῆς. Ἐν ἄλλοις λόγοις ὁ διαφαινόμενος τεκτονικὸς κἀνναβος ἐν τῇ κατόψει εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ εἶχε ποτὲ ἐξηγηρηθῆσει πρακτικῶς τοὺς κατασκευαστὰς τοῦ ναοῦ διότι

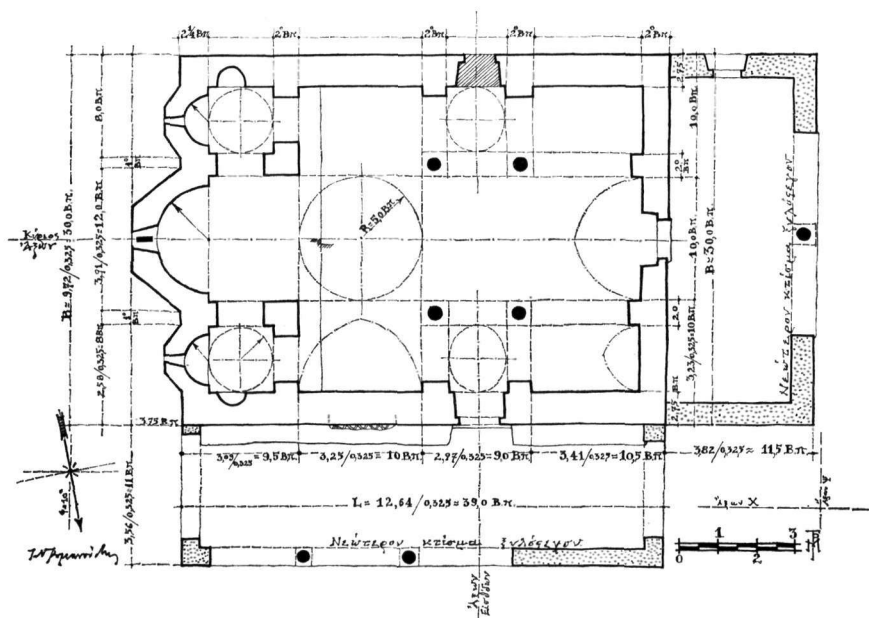
14. Ἡ πρὸς βορρᾶν στοὰ ἀνεστηλώθη ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου ἐσχάτως. Αἱ ὑπ' ἐμοῦ γεγόμενα μετρήσεις ἀφεώρων τὸ πρὸ τῶν ἀναστηλώσεων κτίσμα.

είναι άπλοϋς εις τήν σύλληψίν του, και εύκολος εις τήν έφαρμογήν του.

Ήλλ' άς έλθωμεν τώρα εις τήν διερεύνησιν τών τομών του κτηρίου, ίδια δε τής κατά μήκος, ήτις άποτελει τήν χαρακτηριστικήν τομήν και εις τόν έξειλιγμένον σταυροειδή τύπον¹⁵. Τέσσαρα είναι τά πρωτεύοντα και χαρακτηριστικά άπό άρχιτεκτονικής άλλά και στατικής πλευρής στοιχείά της :

α. Ή γένεσις τών έγκαρσιών και κατά μήκος καμαρών β. Ή κλεις τών έγκαρσιών — άλλά και τών ισοϋψών πρὸς αὐτάς κατά μήκος — καμαρών γ. Ή γένεσις του ήμισφαιρίου του τρούλλου και δ. Ή κλεις του τρούλλου.

Δευτερεύοντα άρχιτεκτονικά στοιχείά είναι αί γενέσεις τών τοξυλλίων

Σχέδ. 6. Κοίμησις. Κάτωπις, ένθα έμφανίζεται ό τεκτονικός κάναβος.

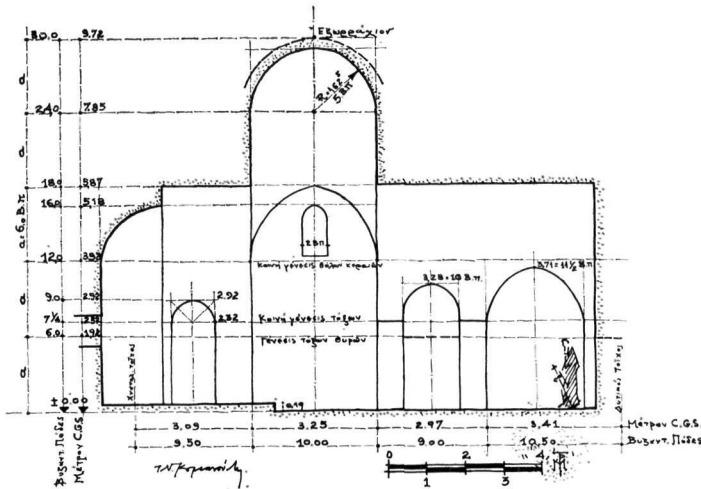
των πυλίδων του ιεροϋ και αί διαστάσεις και αί θέσεις των άνοιγμάτων (θύραι, παράθυρα). Εις τά σχέδια 7, 8 έμφανίζονται αί έξήξ παρατηρήσεις,

15. Ήσφαλμένος ό καθ. Ν. Μουτσόπουλος θεωρεί τήν έγκαρσίαν τομήν ότι είναι «... ή πιό σημαντική για τήν διαμόρφωσιν του ναοϋ...» (βλ. Χρονικά Αισθητικής Β', 1963, σ. 124), προκειμένου δι' έγγεγραμμένους σταυροειδείς. Ήντιθέται πρὸς τήν άποψιν αὐτήν ίδια δε προκειμένου περι συνθέτων ή ήμισυνθέτων σταυροειδών ναών, διότι εις αὐτούς είναι πασιφανές ότι σημαντικότερα και πλέον χαρακτηριστική και διά τήν διαμόρφωσίν των είναι ή κατά μήκος τομή και ούχι ή κατά πλάτος, ήτις ούδὸλως τούς χαρακτηρίζει. Τό αὐτό συμβαίνει και με τήν έξειλιγμένην μορφήν των σταυροειδών έγγεγραμμένων ναών, ήν άκολουθεί και ό τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου.

προϊόντα λεπτομερούς μετρικής αναλύσεως και συσχετίσεως και προς την δευτερεύουσαν έγκαρσίαν τομήν.

1. Τα άναφερθέντα χαρακτηριστικά στοιχεία αντιστοιχοῦν εις ύψη έκπεφρασμένα δι' άκεραίων βυζ. ποδών, αι δέ μεταξύ αυτών αποστάσεις είναι σταθεραι και ίσαι προς 6 Β.Π.

2. Ουδόλωσ ισχύει εν τῇ έγκαρσία τομῇ ἡ χάραξις έγγεγραμμένου ισοσκελοῦς τριγώνου¹⁶ διότι αι κλειδες Α, Α' απέχουν τῶν πλευρῶν ΡΣ, ΡΣ' απόστασιν ίσην προς 0.12 - 0.15 μ. Λογιζομένου όμως οτι εν τῇ πράξει τὰ ταυνόμενα «ράμματα» τῶν μαστόρων εμφανίζουσι πάντοτε ικανά βέλη

Σχέδ. 7. Κοίμησις. Κατὰ μήκος τομή. Διακρίνεται ὁ τεκτονικὸς κἀνναβος.

(κοιλιά) λόγω ἰδίου αυτῶν βάρους, ἡ απόστασις τῶν 0.12-0.15 μ. αυξάνει κατὰ πολὺ αποκλειομένης οὕτω οἰασδήποτε έγγραφῆς τριγώνου.

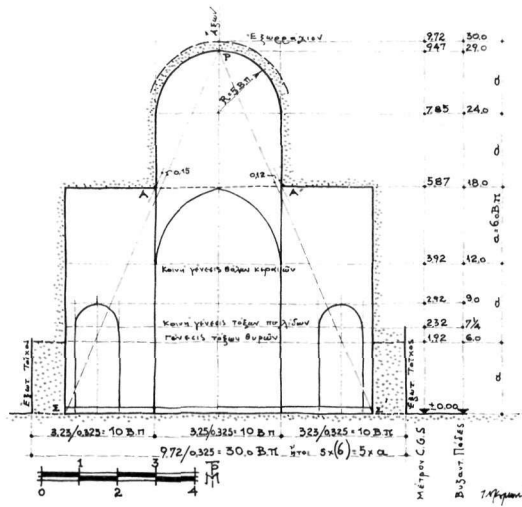
3. Διὰ συνδυασμῶν βασικῶν διαστάσεων αναφερομένων εις χαρακτηριστικά ὡς και εις δευτερεύοντα σημεῖα τοῦ ἀρχιτεκτονήματος (γενέσεις τοξωτῶν ὑπερθύρων πλαγίων θυρῶν) διαπιστοῦμεν ὅτι ἡ τομή τοῦ κτηρίου έγγράφεται ἀπολύτως εις ἓνα κἀνναβον ὀρθογωνικὸν με διαστάσεις βροχίδος 10 × 6 Β.Π. και με γενικὸν περίγραμμα 5 × 6 Β.Π.: 5 × 6 Β.Π., ἦτοι τετραγωνικόν, ἔνθα τὰ μεγέθη 6 Β.Π. ἢ τὸ ἡμισυ τούτου ὑπεισέρχονται συστηματικῶς εις τὰ στοιχεῖα τοῦ κτηρίου. Κατὰ συνέπειαν και ἡ ὑπὸ τοῦ

16. Τὴν έγγραφὴν τοῦ ισοσκελοῦς τριγώνου εις τὸ έσωτερικὸν τῆς έγκαρσίας τομῆς τῶν σταυροειδῶν ναῶν ἔχουν ἀναφέρει διάφοροι κατὰ καιροὺς μελετηταί, αὕτη δέ ἔχει σχολιασθῆ ποικιλοτρόπως π.χ. Α. Struck (Ath. Mitt. 34, 1909, σ. 219), *Α. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς (Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921 και ABME τόμ. Η', σ.

κ. Μαρίνου Καλλιγᾶ¹⁷, προταθείσα διαίρεσις τῶν τομῶν τοῦ ναοῦ εἰς ἑπτὰ χαρακτηριστικὰ καθ' ὕψος ζώνας δὲν ἐπαληθεύεται διὰ τοῦ ἡμετέρου παραδείγματος.

4. Προσεκτικὴ διερεύνησις τῶν ἀναφερθέντων πλεγμάτων ἀποκαλύπτει ὅτι μεταξὺ τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ κτηρίου ὑφίστανται ἀπλαῖ ἀναλογικαὶ σχέσεις ὡς οἱ ἀριθμοὶ 1 : 1, 1 : 2, 2 : 3, 3 : 4 μὴ ἰσχυοῦσης ἐτέρας, γεωμετρικῆς χαράξεως.

5. Πρόδηλον ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται ὅτι αἱ ἀπλαῖ ἀριθμητικαὶ σχέσεις τῶν μερῶν τοῦ κτηρίου διευκολύνουν πολὺ τοὺς ναοδόμους τόσον κατὰ τὴν πιθανὴν σύνταξιν κάποιου σκαριφήματος τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν καὶ ἔλεγχον τούτου κατὰ τὸν χρόνον

Σχέδ. 8. Κοίμησις. Ἐγκαρσία τομὴ. Διακρίνεται ὁ τεκτονικὸς κἀνναβος καὶ τὸ μὴ ἐγγράμμιον ἰσοσκελὲς τρίγωνον.

τῆς δομῆς του. Ὡς δὲ διεπίστωσα τὸ αὐτὸ πνεῦμα παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν χάραξιν τῶν τε θόλων καὶ τόξων τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τῶν τόξων τῶν μεταγενεστέρως προστεθεισῶν στοῶν.

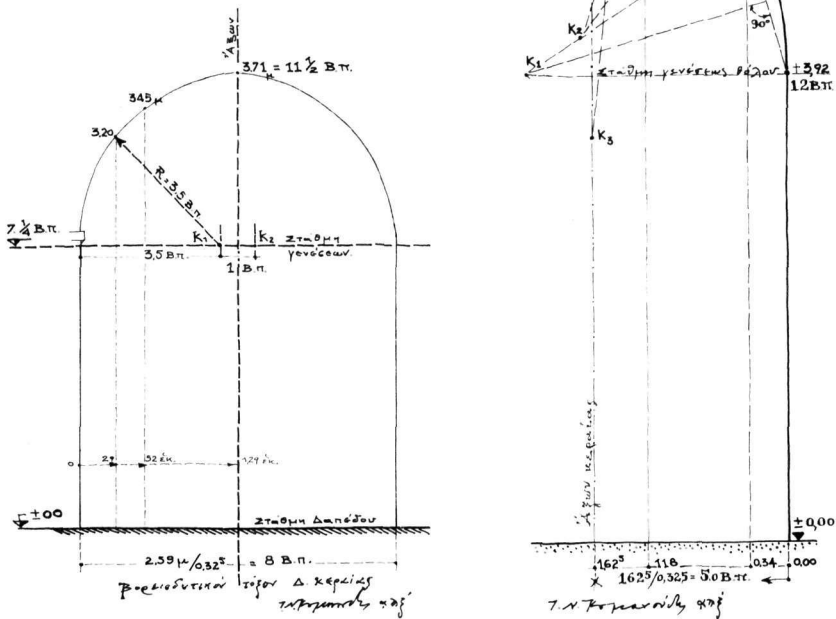
Γενικῶς αἱ μέχρι σήμερον προταθείσαι τεκτονικαὶ χαράξεις ἐπὶ δοκί-

54), Ν. Μουτσόπουλος (Χρονικὰ Αἰσθητικῆς Β', 1963, σ. 124), Δ. Πάλλα (Θεολογία 28, τευχ. Γ', 1957, σ. 480 καὶ 29, τευχ. Α', 1958, σ. 154, ἐνθα ἐπικρίνονται ὑπὸ τοῦ κ. Πάλλα αἱ ἀπόψεις τοῦ Ν. Κ. Μουτσοπούλου καὶ παρέχεται καὶ βιβλιογραφία).

17. Μ. Καλλιγᾶ, Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας στὸν Μεσαίωνα, Ἀθήνα 1946, σ. 61.

μων ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων ὄλων σχεδὸν τῶν περιόδων τῆς τέχνης, καὶ εἰδικότερον τῶν βυζαντινῶν ποὺ μᾶς ἀφοροῦν, παρουσιάζουν δύο βασικὰ τρωτά :

α) Ἐκκινοῦν ἐκ τῶν ὑστέρων, διὰ ν' ἀποδείξουν τὰς συνθετικὰς ἀρχὰς τῶν ἔργων διὰ συλλογισμῶν καὶ παραδοχῶν ἀσφαλῶς διαφόρων ἐκείνων τῶν δημιουργῶν των. Οἱ συλλογισμοὶ αὐτοὶ εἶναι ἐπηρεασμένοι ἐκ ποικίλων μαθηματικῶν, γεωμετρικῶν, αἰσθητικῶν καὶ λοιπῶν προηγμένων γνώσεων, ἀγνώστων εἰς τοὺς ἀπλοῖκούς κατασκευαστὰς τῶν ἔργων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δι' ὃ

Σχέδ. 9, 10. Κοίμησις. Λεπτομέρεια χαράξεως τόξων.

καὶ ἄνευ ἀληθοφανοῦς τινος χαρακτηῆρος. Πλέον δὲ τούτου εἶναι καὶ πρακτικῶς ἀνεφάρμοστοι ὑπὸ ἀπλοῖκῶν μαστόρων εἰς περιπτώσεις ποὺ εἶναι πολύπλοκοι.

β) Τὸ δεύτερον βασικὸν τρωτὸν εἶναι τὸ ἐξῆς : αἱ προταθεῖσαι τεκτονικαὶ χαράξεις ἀνευρίσκονται καὶ ἐπαληθεύονται μόνον ἐν σχεδίῳ. Τὸ σχέδιον τοῦτο προέρχεται ἐξ ἀποτυπώσεως ἑνὸς παλαιοῦ μνημείου — καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου χριστιανικοῦ — συντεταγμένον ὑπὸ σμίκρυνσιν πεν-

τήκοντα ἢ ἑκατὸ φορὰς ἐν σχέσει πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἐν αὐτῷ εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχουν λάθη τόσον ἐκ τῆς ἀποτυπώσεως ὅσον καὶ ἐκ τῆς σχεδιάσεως. Ἄν εἰς αὐτὰ προστεθῇ καὶ τις παρέκκλισις ἐκ τῶν γεωμετρικῶν χαράξεων δύναται εὐκόλως νὰ ἐννοήσῃ κανεὶς ποίας διαφορὰς ἔχομεν μεταξὺ σχεδίου καὶ πραγματικότητος. Ἄς σκεφθῶμεν μόνον ὅτι σφάλμα ἐνὸς ἢ δύο χιλιοστῶν ἐν τῷ σχεδίῳ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν πραγματικότητα εἰς διαστάσεις 0.05 - 0.10 μ. ἢ 0.10 - 0.20 μ. διὰ τὰς κλίμακας 1 : 50 ἢ 1 : 100.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μία τυχαία συγκυρία ἢ ἐν λάθος εἶναι δυνατόν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν εἰς τὴν σύμπτωσιν ὀρισμένων χαράξεων ἢ καὶ νὰ μᾶς ἀποκρύψουν τοιαύτας. Ἄψευδῆς λοιπὸν κριτὴς τῆς ἀληθείας τῶν προτεινομένων ἀναλύσεων εἶναι ὁ ἐπὶ τοῦ μνημείου ἔλεγχος καὶ ἡ ἐπαλήθευσις αὐτῶν. Τοιαύτην ἐπαλήθευσιν ἐφήρμοσα ἤδη ἐπὶ τοῦ σώματος πολλῶν μνημείων, δι' ἃ ἄλλοι μελετηταὶ παραδέχονται ἐν πλήθος χαράξεων. Εὐελπιστῶ συντόμως ν' ἀνακοινώσω τὰ πορίσματα ἐμπεριστατωμένων μετρήσεών μου καὶ ἐλέγχων.

Ἐνεκα τῶν ἀνωτέρω πιστεύω ὅτι ὁ συνδυασμὸς ἀπλουστάτων ἀριθμητικῶν σχέσεων ἢ στοιχειωδῶν γεωμετρικῶν χαράξεων¹⁸, αἵτινες δύνανται νὰ γίνονιν ἀντιληπτὰ καὶ νὰ ἐφαρμοσθοῦν ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν, ἴσως νὰ ἐξυπηρέτησαν ποτὲ τοὺς ἀπλοῦς μαστόρους τῶν χριστιανικῶν μας μνημείων. Ἴσως πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν πρέπει νὰ στραφῇ καὶ ἡ διερεύνησις τοῦ ὄλου θέματος· παρὰ ταῦτα ἐκφράζω καὶ ἄλιν τοὺς ἐνδοιασμούς μου ἐπὶ τῶν τεκτονικῶν χαράξεων διότι :

α. Τὸ ὄλον θέμα πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθῇ οὐχὶ μόνον ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς πρακτικῆς ἐξυπηρετήσεως ἀλλὰ καὶ τῆς αἰσθητικῆς μὲ τοιοῦτον ὅμως πνεῦμα ὥστε καὶ αἱ ἔστω ἀπλουστάται ἀριθμητικαὶ ἢ γεωμετρικαὶ ἀναλύσεις τῶν ἔργων νὰ ἐμφανίζωνται ὡς στοιχειώδη συνεπικουρα μέσα τῆς καλλιτεχνικῆς συνθέσεως, καὶ οὐχὶ σκοποὶ. Διότι εἰς τὴν ἀντίθετον περιπτώσιν καταστρατηγεῖται πλέον καὶ δεσμεύεται ἡ ἐλευθερία τῆς καλλιτεχνικῆς σκέψεως, καὶ ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα, ἢ τὰ καλλιτεχνήματα γενικῶς, ἡ δημιουργικὴ πνοὴ καὶ ἡ πρωτοτυπία. Εἶναι, λοιπὸν πολὺ λεπτὸν τὸ θέμα, καὶ ὁ χειρισμὸς του ἀπαιτεῖ λελογισμένην προσοχήν.

β. Πάντως δὲν δύναμαι νὰ δεχθῶ ὅτι θὰ ὑπῆρχεν ἐν τόσον τέλειον γεωμετρικὸν σύστημα τεκτονικῶν χαράξεων ὡς προτείνουν ἄλλοι μελετηταί, ὅπερ ἐφηρμόζετο δι' ἓνα μόνον συγκεκριμένον ἀρχιτεκτονικὸν τύπον βυζαντινοῦ ναοῦ — ἐπὶ τοῦ προκειμένου τῶν σταυροειδῶν ναῶν — καὶ νὰ

18. Ἄποψις ἦν πρῶτον εἶχεν ἐκφράσει καὶ ὁ A. Choisy, *Histoire de l'Architecture*, Paris 1954, I, σ. 48, 113, 307, II, 31.

μη ὑπῆρχε κάτι ἀνάλογον καὶ διὰ τοὺς λοιποὺς ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους, τρουλλαίους ἢ μή, ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀρχιτεκτονικῇ περὶ ὧν ὁμοῦς οὐδὲν λέγουν. Ἄλλὰ περὶ αὐτῶν ἄλλοτε ἐκτενῶς.

3. Συμπληρωματικαὶ ἀρχιτεκτονικαὶ παρατηρήσεις. Πέραν τῶν ὄσων ἔγραψεν ὁ σεβαστὸς καθηγητὴς μου περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως, ἃς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσω καὶ τὰ ἀκόλουθα :

α. Τριῶν τύπων παράθυρα συναντῶμεν ἐν τῷ ναῷ ἦτοι : μονόλοβα πολεμιστροειδῆ (εἰς τὰς κόγχας προθέσεως καὶ διακονικοῦ, πίν. 39 γ), μονόλοβα εὐμεγέθη μὲ ἡμικυκλικὸν ἢ τρίκεντρον ὑπέρθυρον (εἰς τὰ τύμπανα τοῦ τρούλλου, πίν. 38 α, καὶ εἰς τὰ τύμπανα τῆς νοτίας καὶ βορείου κεραίας, πίν. 38 δ) καὶ δίλοβα, ἄλλοτε κατεσκευασμένα διὰ τῶν δόμων τῆς τοιχοποιίας (κόγχη ἱεροῦ, πίν. 38 γ) καὶ ἄλλοτε διὰ πωρίνου πλαισίου μετὰ διακοσμητικῆς πλινθίνης ταινίας (τύμπανον δυτικῆς κεραίας, πίν. 38 α).

Τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα ἂν συσχετισθῶσι πρὸς τὴν τυπολογικὴν ἰδιομορφίαν τοῦ ναοῦ καὶ τὸ δομικόν του σύστημα, ὅπερ εὐθὺς θὰ γνωρίσωμεν, μᾶς βεβαιοῦν ὅτι εἰς τὸ κτήριο τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὑπάρχει μιὰ μορφολογικὴ καὶ τυπολογικὴ ἀνησυχία, προερχομένη ἐκ τοῦ συγκερασμοῦ διαφόρων ρευμάτων, τοῦ βυζαντινοῦ, τοῦ ἀνατολικοῦ, τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ λαϊκοῦ, ὅπερ ὡς ἰσχυρότερον κατορθώνει καὶ ὑποτάσσει τ' ἀνωτέρω δημιουργικῶς.

β. Τὸ μονόλοβον κωδωνοστάσιον ἄνωθεν τῆς βορείου κεραίας τοῦ σταυροῦ ἐκτίσθη ἐσχάτως, ἦτοι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν ἐπὶ τῆς βορείου στοᾶς. Ἄν καὶ τελείως ἀθαίρετον, διότι οὐδέποτε ὑφίστατο ἐκεῖ κωδωνοστάσιον, ἐν τούτοις δὲν εἶναι ἀκαλαίσθητον (πίν. 41 β).

γ. Ἐκ τῶν τριῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ ἢ πλέον σημαίνουσα ἀρχιτεκτονικῶς εἶναι ἡ βόρειος, ἥτις φέρει λαξευτὸν πλαίσιον μεθ' ἀπλοῦ κυματίου καὶ ὑπερθύρου τοξωτοῦ χαμηλωμένου, οὗ ἡ κλεῖς διακοσμεῖται διὰ τοῦ σταυροῦ (πίν. 39 β). Τὸ ὄλον εἶναι κομψὸν καὶ εὐμετρον.

δ. Τέλος ἐκ τῆς διερευνήσεως τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων καὶ στοιχείων τοῦ ἀρχιτεκτονήματος ἀναπηδᾷ ἐν ἐρώτημα : Τί εἶναι ἄραγε μιὰ προέχουσα ὀγκώδης μᾶζα τοιχοποιίας μετὰ πλίνθων, ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ, ἀριστερᾶ τῆς θύρας καὶ ἐντὸς τῆς στοᾶς; Ἄνωθεν ταύτης διακρίνεται τὸ ἶχνος κάποιας ἀσαφοῦς τοξωτῆς κατασκευῆς. Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ὄψεως τοῦ τοίχου οὐδὲν συμπεραίνεται. Δυνάμεθα νὰ συσχετίσωμεν τοῦτο πρὸς κατάλοιπα ἀρχαίου τινος χριστιανικοῦ κτηρίου, οὗ τὴν θέσιν κατέλαβε μεταγενεστέρως ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως ;

4. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ. Καὶ ἐνταῦθα συμπληρωματικῶς ἀναφέρω ὠρισμένας παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν δύο οἰκοδομικῶν συστημάτων, ἅτινα σαφῶς καθόρισεν ὁ καθηγητὴς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος.

α. Τόσον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν λαξευτῶν λίθων τῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ, ὅσον καὶ εἰς τὰς περιοχάς, ἐνθα οἱ ἀκανόνιστοι λίθοι, παρατηρεῖται ἡ ἐντοιχισις μεγάλων παλλεύκων μαρμαρίνων πλακῶν (ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἢ ἐπιτυμβίων στηλῶν τῆς ἀρχαιότητος). Αὗται διαταράσσουν χρωματικῶς τὴν αἰσθητικὴν ἐνότητα τῆς τοιχοποιίας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πλευρᾶς κλίμακος, λόγῳ τῶν μεγεθῶν των (πίν. 41 α).

β. Αἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων ἐν τῇ δομῇ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Πάχη : = 2.5 ἐκ., 3.0 ἐκ., καὶ 4.0 ἐκ.

Μήκη : μεταξὺ 0.35 - 0.40 μ.

Τινὲς ἀκέραιαι ἔχουν διαστάσεις $0.28 \times 0.19 \times 0.35$ μ.

γ. Οἱ γωνιόλιθοι ὀλοκλήρου τοῦ κτηρίου εἶναι λαξευτοί, ἄλλοτε ἐξ ἔγχωριου πωρολίθου καὶ ἄλλοτε ἐκ μαρμάρου.

5. Ἐντοιχισμένα εὐρήματα.

I. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ περιβόλου.

α. Ἐντοιχισμένα λίθινα μαρμαρίνα κίονια ἐκ χριστιανικῶν πολυλόβων παραθύρων ἢ τέμπλων. Τινὰ τούτων πακτοῦνται καὶ προέχουν δίκην προβόλων.

β. Παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν καὶ ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου ἔχει ἐντοιχισθῆ, κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἐδράζηται ἐπὶ τῆς τοιχοποιίας μετὴν μεγάλην τῆς ἔδραν, ἐπιτυμβία στήλη μετ' ἀνθεμίου. Οὕτω καθίσταται ἀδύνατος ἡ παρατήρησις πιθανῶς ὑπαρχούσης ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφῆς ἢ ἀναγλύφου τινος. Φρονῶ ὅτι πρέπει ν' ἀποτοιχισθῆ καὶ νὰ μελετηθῆ ὑπὸ ἀρχαιολόγου διότι πιθανῶς νὰ παρουσιάσῃ ἐνδιαφέρον.

γ. Διάφορα τεμάχια τεμνίστων διαστάσεων ἐξ ἀρραβδῶτων στύλων.

δ. Τὸ πλέον ὅμως ἐντυπωσιακὸν εὕρημα εἶναι ἐντοιχισμένη τετραγωνικὴ ἀνάγλυφος πλάξ ἐκ φαιοῦ μαρμαρολίθου (πίν. 40 α).

Τὸ ὅλον πνεῦμα τῶν στοιχείων τοῦ διακόσμου τῆς καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς λαξεύσεώς των, προδίδουν ἀνατολικὰς ἐπιρροάς (κουφίζοντα καὶ ὀθωμανικὰ στοιχεῖα). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ περιμετρικὴ διακοσμητικὴ ταινία τῆς πλακός, ἥτις φέρει στοιχεῖα διάφορα καθ' ἑκάστην πλευρᾶν, τὸ δὲ κεντρικὸν διὰ τοῦ σταυροῦ κόσμημα εἶναι μᾶλλον πολύπλοκον καὶ ἐξ ἴσου ἐπηρρασμένον.

II. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου.

α. Ἐγγὺς τῆς ΒΑ. γωνίας, κατὰ τὴν ἀπόληξιν τοῦ μανδροτοίχου

ἔχει ἐντοιχισθῆ εἰς θέσιν ὀριζοντίαν τμήμα γλυπτῆς στήλης ἐφ' ἧς παριστάται ἀκέφαλον γυναικεῖον σῶμα. Νομίζω ὅτι ὁμοιάζει πρὸς ρωμαϊκόν (πίν. 40 γ).

β. Ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ γλυπτοῦ ἔχει ἐντοιχισθῆ ὡς στέμνις τοῦ μανδροτοίχου τεμάχιον χριστιανικοῦ γλυπτοῦ (πίν. 40 δ), ὅπερ παριστᾷ πτηνὸν στρέφον ἵνα ραμφισθῆ καὶ ἐν συνεχείᾳ πλοχμόν. Ἡ ὅλη τεχνικὴ τοῦ γλυπτοῦ παρουσιάζει τινὰ ἀρχαϊσμόν, δι' ὃ καὶ φρονῶ πὼς δὲν πρέπει νὰ συσχετισθῆ τοῦτο πρὸς τὸ φέρον παρεμφερεῖς παραστάσεις ἐντοιχισμένον γλυπτὸν εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος (πίν. 43 γ), ἔνθα τὸ πτηνὸν εἶναι «ζωηρῶς ἔξεργον». Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὸ γλυπτὸν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὡς ἔργον τοῦ τέλους τοῦ 10ου μᾶλλον αἰῶνος, ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνος.

γ. Τέλος ἀναφέρω μικρὰν ἐντοιχισμένην μαρμαρίνην πλάκα φέρουσαν τὸ σύμβολον τοῦ σταυροῦ, ἀριστερᾷ τῆς εἰσόδου. Εἶναι νεωτέρα ἄνευ ἀξιωσεώς τινος ἔργου τέχνης.

III. Ἐπὶ τοῦ κτηρίου τοῦ ναοῦ.

α. Τεμάχιον μαρμαρίνης ἐνεπιγράφου ἐπιτυμβίας στήλης κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ ναοῦ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (πίν. 41 α). Ταύτην ἔχουν ἐπισημάνει καὶ ἀναγνώσει ὁ Ch. Wordsworth (1855) καὶ ὁ καθηγητῆς κ. Ἄ.Κ. Ὀρλάνδος (1927)¹⁹. Ἐνταῦθα παραθέτω νεωτέραν ἀνάγνωσίν της (1967):

ΣΩΣΙΝΙΚΟΣ ΔΑΛΟΞΕΝΟΥ

β. Τὸ ἐσωτερικὸν μέρος τοῦ ὑπερθύρου τοῦ διλόβου παραθύρου (ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς πρὸς δυσμὰς κεραίας) εἶναι εὐθύγραμμον, ὀριζόντιον, καὶ σχηματίζεται ἐξ ἐπιτυμβίας στήλης μετὰ ροδάκων. Δυστυχῶς λόγῳ τῆς δυσκόλου προσεγγίσεώς του δὲν ἠδυνήθη νὰ παρατηρήσω πολλά, δι' ὃ χρήζει τοῦτο ἐρεύνης ὑπὸ τινος ἀρχαιολόγου.

γ. Πλὴν τοῦ ἐντοιχισμένου ἐφυαλωμένου ἀβακίου ὅπερ ἔχει παρατηρήσει καὶ ὁ καθηγητῆς κ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδος, ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἀξονικῶς καὶ ἐγγὺς τῶν κεράμων καὶ ἕτερον τετραγωνικόν, μικρῶν διαστάσεων, μετὰ βαθμιδωτῆς (πυραμιδοειδοῦς) ἀπολήξεως, καὶ μετ' ἐντόνων ὠραίων χρωματισμῶν.

δ. Ἡ ἄνωθεν τοῦ ἐφυαλωμένου ἀβακίου τῆς νοτίας κεραίας πλᾶξ μετὰ τῶν χαραγμάτων διεπίστωσα ὅτι δὲν εἶναι πηλίνη, ὡς ἀναφέρει ὁ καθ. κ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδος ἀλλ' ἐξ ἐγχωρίου πωρολίθου (πίν. 38 δ).

ε. Εἰς τὰς δύο ἐκ τῶν ὑστέρων κατασκευασθείσας κιονοστοιχίας τῶν

19. Ch. Wordsworth, Athens and Attica: Notes of a Tour, London 1855. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 37, σημ. 3.

στοῶν τοῦ ναοῦ δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν τμήματα ἀρραβδώτων κίωνων, καθὼς καὶ κιονόκρανα κλασσικὸν (δωρικὸν) ἢ χριστιανικὸν (λεβητοειδὲς) (πίν. 38 α, 41 β).

στ. Σημειῶνω ἐπίσης τὴν ἐντοίχισιν λευκῆς μαρμαρίνης πλακὸς μετὰ ἀναγλύφου σταυροῦ κάτωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ ἀετώματος τοῦ πρὸς βορρᾶν τυμπάνου (πίν. 41 β).

ζ. Τέλος κατὰ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ἰωνικὰ κιονόκρανα μετ' ἐπιθημάτων ἐπὶ τῶν κίωνων τῆς δυτικῆς κεραίας. Δυστυχῶς ἡ λεπτομερὴς ἔρευνά των εἶναι δύσκολος, διότι ταῦτα ἔχουν καλυφθῆ διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου ἢ ἐλαιοχρώματος. Ὁμοιάζουν πάντως πρὸς χριστιανικά.

6. Κινητὰ εὐρήματα ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ ναοῦ. Πλήθος ποικίλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τεθραυσμένων κεῖνται διάσπαρτα ἐν τῷ περιβόλῳ. Κατωτέρω παραθέτω τὰ πλέον σημαντικά.

α. Τεμάχιον μαρμαρίνου κιονοκράνου μετὰ κορινθιάζοντος καλάθου (πίν. 42 α), φέρον ἐπικολλημένα ἐπ' αὐτοῦ ἀκανθώδη φύλλα. Πρόκειται περὶ τεμαχίου παλαιοχριστιανικοῦ κιονοκράνου ἄγνωστον ποῦ χρησιμοποιηθέντος.

β. Κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα με ἀποκεκρουμένην τὴν μίαν ἀκμὴν, ὀλικοῦ ὕψους 0.155 μ. καὶ με διαστάσεις τῆς διατηρουμένης μικρᾶς βάσεως του 0.24×0.28 μ. (πίν. 42 β). Ἐπὶ τῶν κεκλιμένων στενῶν ἐδρῶν ἔχουν λαξευθῆ φύλλα ὁμοια ὡς εἰς τὰ εὐρήματα ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (βλ. πίν. 52 γ). Πιστεύω ὅτι τὸ ἀνωτέρω ἐπίθημα ἔχει μεταφερθῆ ἐνταῦθα ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μεταγενεστέρως, ἦτοι μετὰ τὴν πτώσιν τῶν κιονοστοιχιῶν.

γ. Πλήθος κίωνων πρισματικῶν ἢ κυλινδρικῶν, προερχομένων ἐκ χριστιανικῶν μαρμαρίνων τέμπλων ἢ πολυλόβων παραθύρων εἶναι εὐκόλον νὰ παρατηρήσωμεν (πίν. 42 δ). Ταῦτα στεροῦνται οἰουδήποτε διακόσμου, εἶναι δὲ ἄγνωστον εἰς ποῖον βυζαντινὸν ναὸν εἶχον πρώτην χρῆσιν.

δ. Εἰς τὴν πρὸς βορρᾶν αὐλὴν τοῦ ναοῦ ὑπάρχει κάποιος ὑπόγειος χώρος (πιθανῶς τάφος) οὗτινος τὸ στόμιον καλύπτεται προχείρως διὰ τινος κατεστραμμένης ἀρχαίας ἐπιτυμβίας στήλης μετ' ἀετώματος (πίν. 42 γ). Ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφή εἶναι δύσκολον νὰ ἀναγνωσθῆ ὀρθῶς ὑπ' ἑμοῦ, ὡς μὴ εἰδικοῦ.

ε. Τέλος εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ περιβόλου, ἀναμιξ μετὰ λιθαρίων, παρετήρησα μικρὸν λαξευμένον τεμάχιον πορολίθου προερχόμενον ἐξ ὑπερθύρου κτηρίου τινὸς με ἔντονον τὴν ἀνατολικὴν μορφολογίαν (πίν. 40 ε) λόγῳ τῆς τρικέντρου καμπύλης τοῦ τόξου, ἐχούσης μορφήν συγκλινούσης accolade.

7. Τὰ ἐπὶ τοῦ ναοῦ ἀκιδογραφήματα. Ἐπειρον πλήθος ἀκιδογραφημάτων παρατηρεῖται ἐν τῷ ναῷ, πρᾶγμα ὅπερ ἀναφέρει καὶ ὁ καθηγητὴς κ. Ἰ. Κ. Ὁρλάνδος²⁰. Ταῦτα δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν εἰς δύο βασικὰς κατηγορίας :

α. Ἀκιδογραφήματα σχετικὰ μὲ τὸν ναόν : εἶναι χαραγμένα δι' ὀξεὺς μεταλλικοῦ ὄργανου ἐπὶ τοῦ πωρολίθου τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων τοῦ κτηρίου καὶ ἀναφέρονται εἰς χαρακτηριστικὰς ἐργασίας καὶ χρονολογίας σχετικὰς μὲ τὸν ναόν. Ἐν τούτων, κείμενον εἰς θολίτην τῆς πρὸς μεσημβρίαν πεφραγμένης θύρας μεταφέρω ἐδῶ κατὰ πρόσφατον ἀνάγνωσιν (πίν. 38 β) :

1619 εἰς τιν κβ του φεβρουαριου
εβανα αρχη εἰς το τεμπλο.

Ὁ καθηγητὴς κ. Ἰ. Κ. Ὁρλάνδος ἀνέγνωσε καὶ ἀντέγραψε τὴν χρονολογίαν 1619 ὡς 1611, τὴν δὲ ἡμερομηνίαν κβ = 22 ὡς 4²¹.

β. Ἀκιδογραφήματα εἰς ἀνάμνησιν τεθνεότων Ὁρωπίων : ταῦτα ἐκτείνονται τόσον ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν μεταγενεστέρων στοῶν, ὅσον καὶ ἐπὶ τῶν πωρολίθων τοῦ κτηρίου, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὰς ἔδρας καὶ τὸ λοξό-
τητον κυμάτιον τῶν ἀνατολικῶν κογχῶν. Διέκρινα ὡς παλαιότεραν τὴν χρονολογίαν 1680.

8. Τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ. Ἐκ τῶν παλαιῶν ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ διακρίνονται μόνον ἴχνη κάτωθεν καταπεσοῦσῶν στρώσεων ἀσβεστοχρισμάτων καὶ νεωτέρων ἀκόμψων ἐπιζωγραφήσεων : π.χ. διακρίνεται ἡ μορφή τοῦ Παντοκράτορος κτλ. Τοῦναντίον διατηροῦνται εἰς ἀρίστην κατάστασιν δύο σημαντικαὶ ἐπιγραφαί, σχέσιν ἔχουσαι μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ ναοῦ, ἃς ἐδημοσίευσεν ὁ καθηγητὴς κ. Ἰ. Κ. Ὁρλάνδος²². Τέλος τονίζω ὅτι χρήζουν ἀμέσου μελέτης αἱ καλῆς τέχνης τοιχογραφίαι ἐπὶ τῶν Β. καὶ Δ. τοίχων τῶν στοῶν (πίν. 38 α, 39 α, β). Δυστυχῶς, ὡς μὴ εἰδικὸς ἀρκοῦμαι εἰς τὴν ἀναφορὰν τούτων χωρὶς νὰ πειρῶμαι καὶ τὴν μελέτην των. Αὗται ἂν καὶ διεσώθησαν ἐκ καταστροφῆς λόγῳ καιρικῶν συνθηκῶν καὶ χρόνου (ἐγένοντο τῷ 1651) καταστρέφονται καθημερινῶς, (ἰδίως αἱ μέχρις ὕψους 1.6 - 1.7 μ.) διὰ τῆς χαράξεως ἐπ' αὐτῶν ἀκιδογραφημάτων μὲ ὀνόματα τεθνεότων καὶ μὲ ἄλλας γεωμετρικὰς ἢ συμβολικὰς παραστάσεις. Φαινόμενον σύνηθες εἰς τοὺς ναοὺς μας.

9. Συμπεράσματα. Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας λόγῳ τῆς ἀρίστης διατηρήσεώς του ἀποτελεῖ ἐν σημαντικὸν μνημεῖον διὰ τὸν Ὁρωπόν, ἐν-

20. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 38, 39, εἰκ. 12.

21. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 40, εἰκ. 12.

22. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 38, 39.

διαφέρον τόσον τυπολογικῶς ὅσον καὶ ἱστορικῶς. Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω ἐνδιαφέρον μέγιστον παρουσιάζουν αἱ εὐρεθεῖσαι ἀναλύσεις τῆς κατόψεως καὶ τῶν τομῶν τοῦ κτηρίου, κυρίως δὲ αἱ ἀπλαῖ τεκτονικαὶ χαράξεις αὐτῶν. Ἐξ ἄλλου τὸ πλῆθος τῶν κινητῶν ἢ ἐντοιχισμένων εὐρημάτων παρέχει στοιχεῖα σημαντικὰ δι' ἓνα μελετητὴν ποῦ θὰ ἐπιχειρήσῃ μίαν εὐρείαν μελέτην τῆς περιοχῆς τοῦ Ὁρωποῦ. Ἐν ἄλλο κεφάλαιον, ὅπερ παραμένει τελείως ἀνοικτὸν εἰς τοὺς εἰδικούς, εἶναι ἡ ἔρευνα τῶν τοιχογραφιῶν, τόσον τῶν ἐσωτερικῶν διακοσμήσεων τοῦ ναοῦ ὅσον καὶ τῶν ἐξωτερικῶν κατὰ τὰς στοάς. Τέλος ἐνδιαφέρει καὶ ἡ ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων ἔρευνα ἐνίων ἐντοιχισμένων ἐπιγραφῶν καὶ γλυπτῶν, ἅτινα εἶναι τελείως ἄγνωστα τῇ ἐπιστήμῃ, τὸ πρῶτον ἐπισημαινόμενα ἐνταῦθα.

4. Μεταμόρφωσις Σωτήρος

1. Γενικότητες. Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως κεῖται ΝΑ. καὶ κατέναντι τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, εἰς τὸ κέντρον, περίπου, τοῦ ἐρειπωμένου νῦν οἰκισμοῦ (σχέδ. 1). Ἐχει μελετηθῆ πρὸ τεσσαράκοντα ἐτῶν ὑπὸ τοῦ καθ. κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδου²³ δι' ὃ καὶ δὲν σχολιάζω τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του, ἀπλῶς ὅμως ἀναφέρω ὅτι οὐδὲν παρουσιάζει ἀπὸ πλευρᾶς αἰσθητικῆς (πίν. 43 α), καὶ ὅτι ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου παρετήρησα ὑπολείμματα ἐγκαρσίως βαινουσῶν γενέσεων τόξων. Περί αὐτῶν δύο τινα δύναμαι νὰ εἰκάσω:

α. Ἡ ὅτι ὑπῆρξε κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ κτηρίου σκέψις τις περὶ θολωτῆς καλύψεως τούτου μὴ πραγματωθεῖσα.

β. Ἡ ὅτι ἀρχικῶς τὸ κτήριον ἦτο θολοσκεπὲς καὶ μεταγενεστέρως ἐκαλύφθη διὰ ξυλίνης στέγης, ὅτε ἐκρημνίσθησαν οἱ θόλοι του.

2. Ἡ οἰκοδομικὴ τοῦ ναοῦ. Σήμερον ἅπασαι αἱ ἐπιφάνειαι τῶν τοιχοποιῶν ἔχουν μυστρισθῆ ἐξωτερικῶς καὶ οὕτως οὐδὲν θετικὸν δύναμαι ν' ἀναφέρω περὶ τῆς ἀρχικῆς των διαμορφώσεως (πίν. 43 α).

Διακρίνεται, ὅμως, ἡ χρῆσις ἀργῶν λίθων καὶ μεγάλων μαρμαρίνων ἢ πορίνων γωνιολίθων κατὰ τὰς γωνίας καθὼς καὶ ἡ ἐντοίχισις θραυσμάτων ἐκ γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν, ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὄψεως. Οὕτω μεταξὺ τῆς θύρας εἰσόδου καὶ τῆς ΒΔ. γωνίας ἔχει ἐντοιχισθῆ τεμάχιον ἐπιγραφῆς, ἣν ἔχει δημοσιεύσει ὁ καθ. κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος²⁴. Αἱ διαστάσεις τῆς σφζομένης ἐπιγραφῆς εἶναι πλ. = 0.30 μ. ὕψ. = 0.14 μ. ἔχει δὲ λαξευθῆ ἐπὶ λευκοφαίου μαρμάρου. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς ὄψεως δὲν εἶναι ἐπίπεδος ἀλλὰ

23. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 41, εἰκ. 15, 3.

24. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 41.

ὑπάγεται εἰς παράπλευρον κυλινδρικήν ἐπιφάνειαν μεγάλης ἀκτίνος καμπυλότητος (πίν. 43 β). Ταύτην παρέδωσα εἰς τὸν ἀδελφόν μου ἀρχαιολόγον κ. Σ. Ν. Κουμανούδην πρὸς περαιτέρω μελέτην, ἐγὼ δ' ἀρκοῦμαι ἀπλῶς νὰ παραθέσω νεωτέραν ὑπ' ἐμοῦ γενομένην ἀνάγνωσιν χωρὶς νὰ τὴν σχολιάσω :

.....ΠΑΤΡΟΣ ΑΡ....
.....ΗΓΗΣΑΣ ΤΟ....
.....ΑΙ ΝΥΜΦ.....

* Ἄνωθεν τῆς θύρας, περὶ τὰ 0.60 μ., ἔχει ἐντοιχισθῆ θραῦσμα γλυπτῆς ἔλικος μετὰ φύλλου ἀκάνθης, προερχόμενον ἀσφαλῶς ἐξ ἐπιτυμβίας στήλης κλασσικῶν χρόνων.

* Ἐσχάτως ἔχει ἐντοιχισθῆ ἄνωθεν τοῦ νεωτέρου ἐκ βέτον ὑπερθύρου τῆς κυρίας εἰσόδου τεμάχιον βυζαντινοῦ ἐπιστυλίου, φέρον τὸν πλοχμὸν καὶ ἰσχυρῶς ἀνάγλυφον πτηνόν (πίν. 43 γ). Ὡς διεπίστωσα τὸ γλυπτὸν τοῦτο εἶναι τμῆμα τοῦ μαρμαρίνου ὑπερθύρου ὅπερ πρὸ τεσσαράκοντα ἐτῶν εἶχε παρατηρήσει ὁ καθηγητῆς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος εἰς τὴν θύραν τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων²⁵. Σήμερον ἡ θύρα αὕτη ἔχει καταστραφῆ τελείως.

3. Διὰ φ ο ρ α. Σημειῶνω, τέλος, ὅτι ἐντὸς καὶ περὶ τὸ κτήριον δύναται νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς διάφορα ἀρχαῖα καὶ χριστιανικὰ γλυπτὰ εἰς μικρὰ θραύσματα ἢ μεγάλα μεγέθη, ἀνάμικτα μετ' ἀργῶν λίθων καὶ χωμάτων. α) Ἐντὸς τοῦ ναοῦ ὑφίσταται μαρμάρινον ἀνάγλυφον, ἀσφαλῶς πλαίσιον βυζαντινῆς θύρας (πίν. 43 δ), ὅπερ ὁ καθηγητῆς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος εἶχε παρατηρήσει εἰς τὸ ὑπερθύρον τῆς αὐλίου θύρας τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως. Σήμερον δὲν ὑφίσταται ἐκεῖ διότι ἡ θύρα ἀνακατεσκευάσθη. β) Πέριξ τοῦ ναοῦ διέκρινα τεμάχια μικρῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων λαξευμένων ἐπὶ πωρολίθου, ἔργα βυζαντινῶν ναοδόμων, καὶ γ) Ἐνεπίγραφα μαρμάρινα θραύσματα (πίν. 43 ε) προερχόμενα ἐκ ρωμαϊκῆς ἐπιτυμβίας στήλης. Λύπην, πράγματι, προξενεῖ ἡ ἀδιαφορία πρὸς συλλογὴν ἢ διαφύλαξιν ἀπάντων τῶν ἀνωτέρω. Σημειῶνω προσέτι ὅτι οὐδὲν ἴχνος ὑφίσταται σήμερον ἐκ τῶν παλαιῶν τοιχογραφιῶν, ἃς ἀναφέρει ὁ καθηγητῆς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, μηδὲ τὸ χάραγμα μετὰ τῆς χρονολογίας καὶ ἐπιγραφῆς.

4. Σ υ μ π ε ρ ά σ μ α τ α. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι πλέον ἀρχιτεκτονικόν, ἀλλὰ μουσειακόν, διότι μᾶς διέσωσε πολυτίμους ἐπιγραφὰς καὶ γλυπτὰ στοιχεῖα τῆς περιοχῆς τοῦ Ὠρωποῦ, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου μᾶς παρουσιάζει τὴν ναοδομικὴν ἱστορίαν τοῦ χωρίου.

25. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 29, εἰκ. 1.

Δυστυχῶς, ὅμως, περὶ τῆς τεχνικῆς του οὐδὲν δυνάμεθα νὰ συνάγωμεν πλὴν τῆς παρατηρήσεως ὅτι ὡς ἔχει σήμερον δὲν παρουσιάζει τί τὸ ἐνδιαφέρον.

5. Ἅγιος Βλάσιος

1. Γενικότητες. Ὁ κατερειπωμένος ναὸς τοῦ Ἁγίου Βλασίου εὐρίσκεται εἰς τὸ πρὸς νότον ὄριον τοῦ παλαιοῦ οἰκισμοῦ (σχέδ. 1, πίν. 44 α). Περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του οὐδὲν βασικὸν ἔχω νὰ προσθέσω, διότι ἔχει αὐτὴ μελετηθῆ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδου²⁶.

2. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κείμενα παρὰ τὸν ναόν. Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον ἐν τῷ κτηρίῳ εἶναι ἡ ὑπαρξίς διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μαρμαρίνων ἢ λιθίνων, κειμένων ἐντὸς τοῦ χώρου τῶν ἐρειπίων.

α. Ἦδη ὁ καθηγητὴς κ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδος²⁷ ἐπεσήμανε τὴν ὑπαρξίν ἐνὸς σημαντικωτάτου κιονοκράνου ἀνήκοντος εἰς τὴν οἰκογένειαν Foscarini. Τοῦτο εἶχον παρατηρήσει κι ἐγὼ κατὰ τὰ ἔτη 1959 - 1962 εἰς τὴν θέσιν εἶχεν ἀνευρεθῆ τότε, σήμερον ὅμως δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ, ἀλλ' οὔτε κατέστη δυνατὸν ν' ἀνευρεθῆ ἂν καὶ ἠρεύνησα (Ἔρωπος - Ἀμφιάρειον - Βυζ. Μουσεῖον). Περὶ τοῦ ἀνωτέρω κιονοκράνου κάμει μνεῖαν καὶ ὁ καθ. Μουτσόπουλος ἐν ἔτει 1960, ὅμως οὗτος ὅλως ἐσφαλμένως ἀναφέρει ὅτι εὐρίσκεται εἰς τὴν περιοχὴν Συκαμίνου²⁸, δηλαδὴ εἰς ἕτερον χωρίον ἐγγὺς τοῦ Ἔρωπου. Τοῦτο πράγματι μὲ ἐκπλήσσει. Σήμερον ὅμως μεταξὺ τῶν ἐρειπίων διέκριναι τὴν ὑπαρξίν καὶ ἑτέρου κιονοκράνου, τοῦ αὐτοῦ περίπου μεγέθους ὡς καὶ τὸ προαναφερθέν (πίν. 44 γ). Εἶναι λαξευμένον μετὰ τεχνικῆς τελειότητος ἐπὶ λευκοῦ μαρμάρου. Αἱ διαστάσεις τοῦ ἄβακός του εἶναι 0.22×0.205 μ. καὶ τὸ ὕψος του 0.24 μ. Δυστυχῶς αἱ ἐπ' αὐτοῦ ἀνάγλυφοι παραστάσεις ὅλως διάφοροι τοῦ προρρηθέντος κιονοκράνου ἔχουν ἀποκρουσθῆ καὶ οὕτω καθίσταται ἀδύνατος οἰαδήποτε περιγραφή καὶ ἐρμηνεία τῆς καταγωγῆς του μετὰ πεποιθήσεως. Ἐκφράζω ὅμως τὴν εἰκασίαν ὅτι καὶ τοῦτο θ' ἀνήκεν εἰς τὸ αὐτὸ κτήριο ἐνθα εἶχεν ἐνσωματωθῆ τὸ κιονόκρανον τῶν Foscarini, ἐπειδὴ ἔχει πολλὰ κοινὰ βασικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα καὶ τὸ αὐτὸ περίπου μέγεθος (π.χ. κυμάτια ἄβακος καὶ ὑποτραχήλιον, ὡς ταῦτα συνηθίζονται ἐν τῇ δυτικῇ μορφολογίᾳ).

β. Διέκριναι ἐπίσης καὶ ἕτερον ἀρχιτεκτονικὸν μέλος, ἦτοι μικρὸν τεκτονικὸν κιονόκρανον λαξευμένον ἐπὶ τεφροῦ μαρμάρου (πίν. 44 δ) ἄνω διαμέτρου 0.23 μ. καὶ σφωζομένου ὕψους 0.11 μ. Εἰς τὴν παράπλευρον

26. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 30, 41.

27. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 30.

28. Τεχνικὰ Χρονικά, Ἰαν. - Φεβρ. 1960, σ. 32, εἰκ. 50, 51.

ἔδραν του ἔχουν λαξευθῆ ἄκρως γεωμετρικοποιημένα φύλλα προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ καλάθου. Ἡ ἐν γένει λάξευσις του δὲν προδίδει ἀρτίαν τεχνικὴν, ἡ δὲ μορφή του εἶναι συγγενὴς πρὸς παλαιοχριστιανικὰ πρότυπα²⁹.

γ. Μεγάλων διαστάσεων μαρμαρίνη πλάξ χρώματος τεφροῦ ἔχει τεθῆ κατακορύφως ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν τῆς κτιστῆς Ἁγίας Τραπέζης τοῦ ναοῦ. Αὕτη πιθανῶς ἀνήκεν εἰς τινὰ ἐπιτυμβίαν στήλην (πίν. 44 α).

δ. Τέλος ἀναφέρω τὴν ὑπαρξίν διαφόρων μὴ ἐντοιχισμένων πωρίνων ἢ μαρμαρίνων τεμαχίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἅτινα παρατήρησα, ἦτοι: μαρμαρίνην σπεῖραν μικρᾶς διαμέτρου, ἔχουσα εἰς τὴν μίαν τῶν ἐδρῶν φάτνωμα χρησιμεῖον πρὸς στερέωσιν ἄλλου τινὸς στοιχείου καὶ τεμάχιον πωρολίθου, ὅπερ ἔχει χρησιμεύσει εἰς τὸν σχηματισμὸν τῶν σταθμῶν τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ. Τοῦτο προέρχεται ἐκ λαξεύσεως ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους ἐτέρου καὶ ἀγνώστου ἡμῖν κτηρίου, διότι ἐπ' αὐτοῦ διατηρεῖται εἰσέτι κυλινδροειδὲς βεργίον.

3. Ἡ οἰκοδομικὴ τῆς τοιχοποιίας. Ἐκ τῆς γενομένης καταμετρήσεως τῶν ἐξωτερικῶν διαστάσεων τοῦ ἑρείπιου διεπιστώθη ὅτι τὸ πλάτος του ἰσοῦται πρὸς 17 βυζ. πόδας (ἦτοι $4.38 + 2 \times 0.55 \mu.$) καὶ τὸ μῆκός του πρὸς 29 βυζ. πόδας (ἦτοι $8.18 + 2 \times 0.63 \mu.$). Δηλαδή καὶ εἰς τὸν ἀνωτέρω ναὸν ὅστις εἶναι ἔργον τῆς Τουρκοκρατίας διαπιστοῦται πάλιν ἡ χρῆσις τοῦ βυζαντινοῦ ποδός. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἔχουν εὖρος ποικίλον ἦτοι: 0.55 μ. τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ 0.63 μ. οἱ τῆς στενῆς πλευρᾶς. Τοῦτο πράγματι εἶναι ἰδιότυπον διότι συνήθως παρατηρεῖται ἢ ἀντίστροφος διάταξις, ἐπειδὴ οἱ μακροὶ τοῖχοι πρέπει νὰ εἶναι ἰσχυρότεροι ὡς φέροντες τὴν κάλυψιν τοῦ κτηρίου. Γενικῶς δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ δομὴ ὄλων τῶν τοίχων³⁰ ἔχει συντελεσθῆ διὰ μικρῶν ἐγχωρίων ἀργῶν λίθων, κατὰ προτίμησιν πλακοειδῶν, δι' ἐνσφηνώσεώς των τῇ βοηθείᾳ θραυσμάτων πλίνθων, κεράμων καὶ λατυπῶν, σύστημα ἀγαπητὸν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Ἡ τοιαύτη δόμησις ἂν καὶ δεικνύει οἰκονομικὴν στενότητα, ὅμως προδίδει τεχνικὴν ἐπιμέλειαν (πίν. 44 α, β). Χρῆσις λαξευτῶν ἐγχωρίων μαργαϊκῶν ἀσβεστολίθων ἔχει γίνεαι εἰς τὰ ἀκόλουθα σημεῖα τοῦ κτηρίου:

α. Εἰς τὰς γωνίας τῶν τοίχων καὶ ἐπὶ τοῦ κυρτοῦ τμήματος αὐτῶν.

β. Εἰς τοὺς σταθμοὺς τῆς κυρίας εἰσόδου, ὅπως ἄλλωστε εἰς ὅλους τοὺς ναοὺς τῆς περιοχῆς Ὁρωποῦ.

γ. Εἰς τὰ μετωπικὰ τόξα καὶ τοὺς ὀρθοστάτας δύο μικρῶν κογχῶν

29. ABME, τόμ. Α', 1935 σ. 102, εἰκ. 3 (Βασιλικὴ Μέντζενας) καὶ ABME, τόμ. ΣΤ', 1950, σ. 10, εἰκ. 5 (Μουσεῖον Ρόδου).

30. Ὁ βόρειος τοίχος σφάζεται μέχρις ὕψους 1.50 μ., ἐνῶ ὁ νότιος μέχρις ὕψους 2.40-2.60 μ.

κατὰ τὴν συμβολὴν τοῦ βορείου καὶ ἀνατολικοῦ τοίχου (πίν. 45 α). Ἐνταῦθα διακρίνεται ἡ ἐξῆς ιδιότυπος κατασκευὴ: τὰ τόξα δὲν εἶναι ἡμικυκλικά, ἀλλὰ μικρότερα τοξωτὰ τμήματα. Καὶ τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου φέρει δύο θολίτας, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ βορείου τρεῖς. Ἀμφοτέρων τῶν τοξυλλίων οἱ παρά τὰς γενέσεις θολίται συναντοῦν τοὺς ὀρθοστάτας ὑπὸ γωνίαν 45° περίπου, ἵνα ἀντῶθηθοῦν οὗτοι καλύτερον ὑπὸ τῶν ὀρθοστατῶν καὶ οὕτω παραληφθοῦν ἀσφαλῶς τὰ φορτία τῶν ὑπερκειμένων τοίχων. Τοῦτο ἀσφαλῶς εἶναι ἔνδειξις συντηρητισμοῦ τῶν κατασκευαστῶν πὸ ἴσως μᾶς ὀδηγήσει εἰς τὴν σκέψιν ὅτι οὗτοι δὲν θὰ ἀπετόλμων ποτὲ τὴν κατασκευὴν μεγαλυτέρου ἀνοίγματος θόλου, ὡς δηλαδὴ ὁ ἀπαιτούμενος διὰ τὴν κάλυψιν τοῦ ναοῦ. Κατὰ συνέπειαν ὁ ναὸς θὰ ἦτο ξυλόστεγος, συμφώνως καὶ πρὸς παλαιὰν ἄποψιν τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδου.

δ. Διὰ λαξευτῶν θολιτῶν ἔχει κατασκευασθῆ καὶ τὸ μετωπικὸν τόξον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (πίν. 44 α). Ἐνταῦθα οἱ θολίται εἶναι λαξευμένοι κατὰ τὰς δύο ἐμφανεῖς ἔδρας καὶ κατὰ τὰς ἐπιφανείας ὥσεως, προδίδοντες διὰ τῆς τοιαύτης διαπλάσεώς των, τεχνικὰς καὶ οἰκονομικὰς δεσμεύσεις τῶν κατασκευαστῶν. Τὸ μέσον ὕψος τῶν θολιτῶν εἶναι 0.19 μ. ἐνῶ τὸ μήκος των μετρούμενον κατὰ τὴν χορδὴν ποικίλλει μεταξὺ 0.27 καὶ 0.37 μ.

4. **Θ ο λ ο δ ο μ ί α.** Ἐνα μόνον θόλον ἔχομεν σήμερον ἐν τῷ ναῷ (διότι οἱ θολίσκοι τῶν δύο εἰρημένων κογχῶν παρά τὸ ἱερὸν εἶναι ἀμελητέοι λόγῳ τοῦ μικροῦ των μεγέθους)· οὗτος εἶναι ὁ τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Ἡ δομὴ του διακρίνεται διὰ τεχνικὴν ἀδεξιότητα καὶ ἀκαταστασίαν, προδίδουσα ἀδαὴ κατασκευαστὴν (πίν. 45 β). Θὰ διακρινώμεν λοιπὸν ὅτι ἡ ἐγγὺς τῆς γενέσεως περιοχὴ ἔχει κτισθῆ διὰ τοῦ αὐτοῦ οἰκοδομικοῦ συστήματος ὡς καὶ ἡ κάτωθεν τοιχοποιία, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον σφαιρικὸν τμῆμα διὰ θραυσμάτων πλίνθων καὶ κεράμων.

Τὰ ὕλικά αὐτὰ μετ' ἀφθόνου κονιάματος δὲν ἀκολουθοῦν συγκεντρικὸς δακτυλίου, ὡς συνήθως, ἀλλ' εὐθείας ἐκκινούσας ἐκ τοῦ μετωπικοῦ τόξου καὶ συγκλινούσας συμμετρικῶς πρὸς τὸν ἄξονα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Ἐὰν ἐξετάσῃ κανεὶς μετὰ προσοχῆς τὴν εἰκόνα β τοῦ πίν. 45 διακρίνει ὅτι ὁ τερματισμὸς τῆς τοιχοποιίας καὶ ἡ ἐναρξίς τοῦ πλινθοκτίστου τμήματος δὲν συντελοῦνται κατὰ ἐν ὀριζόντιον ἐπίπεδον (ντουζένη), ἀλλ' ὅτι τὸ ἐν σύστημα ἐμπλέκεται μετὰ τοῦ ἄλλου κατὰ τρόπον ἄκρας ἀκανόνιστον. Ἡ παρατήρησις αὐτὴ ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πλινθοκτίστον τμῆμα τοῦ θόλου ἐδομήθη τελευταίως μετὰ μερικὴν πτώσιν — πιθανῶς ἐκ σεισμοῦ — τοῦ λιθοκτίστου βαρέος τεταρτοσφαιρίου.

5. **Α ἰ τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί α ι.** Ἐκ διατηρουμένων σήμερον σποράδην τοιχογραφημένων μικρῶν ἐπιφανειῶν συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ναὸς

ἦτο τὸ πάλαι ποτὲ κατάκοσμος, καὶ ὅτι ἡ τοιχογράφησις τοῦ ἐγένετο δὶς, εἰς δύο ἐπάλληλα στρώματα διαφέροντα χρονικῶς. Τὸ ἐπὶ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ σφζόμενον τμήμα τῆς ἀρχικῆς τοιχογραφήσεως, ὅπερ παριστᾷ χεῖρα κρατοῦσαν εἰλητάριον, προδίδει ἔμπειρον καὶ ἰκανὸν τεχνίτην (πίν. 45 β). Διατηρούμεναι ἐπιφάνειαι μετὰ διακοσμητικῶν στοιχείων παρὰ τὸ ΒΔ. ἄκρον τοῦ βορείου τοίχου καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν μὲ ὑπολείμματα παραστάσεων ἀμφίων μαρτυροῦν ὅτι αὐταὶ εἶναι ἔργα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (πίν. 44 β). Τὸ κονίαμα τῆς ἀρχικῆς τοιχογραφήσεως φέρει ὑποδομὴν ἐκ χονδροκόκκου κονιάματος, πρὸς ἐξομάλυνσιν τῶν βαθύνσεων τῆς τοιχοποιίας, καὶ ἑτέραν λεπτὴν, ἐκ λευκῆς μάζης, ἀλλ' ἄνευ ἰχνῶν ἀχύρων.

6. Συμπεράσματα ἐπὶ τῆς οἰκοδομικῆς τοῦ ναοῦ.

α. Διὰ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη τοῦ ναοῦ οὐδὲν σημαντικὸν παρουσιάζει ἀκολουθοῦσα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὴν τεχνικὴν ὑστέρων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

β. Δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν στάδια ἐπανοικοδομήσεως τοῦ ναοῦ πλὴν τῆς ἀτέχνως κατασκευασθείσης θολωτῆς κατασκευῆς τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, καὶ δὴ κατὰ τμήμα μόνον.

γ. Στοιχεῖα δυτικῆς μορφολογίας ἢ τεχνικῆς δὲν ἀνεύρων ἐν τοῖς ἔρειπίοις, πλὴν ἐνίων ἐλευθέρως κειμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (κιονοκράνων). Παρατηρήθη δὲ καὶ τεμάχιον παλαιοχριστιανικοῦ τινος κιονοκράνου.

6. Ἅγιος Νικόλαος

Ἐν τῷ ναῷ κεῖται εἰς τὸ ἀνατολικώτερον κρᾶσπεδον τοῦ οἰκισμοῦ ἐν πλήρει ἔρειπώσει (σχέδ. 1, πίν. 45 γ, 46 α, δ).

1. Γενικότητες. Ὁ καθηγητὴς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος ἐμελέτησε πρῶτος τὸ κτήριο³¹ ὑπαγαγὼν τοῦτο χρονικῶς μὲν εἰς τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, τυπολογικῶς δὲ εἰς τοὺς μονοκλίτους σταυρεπιστέγους ναοὺς. Ἐνταῦθα ἐγὼ θ' ἀσχοληθῶ κυρίως μὲ τὴν οἰκοδομικὴν τοῦ ναοῦ προκειμένου ν' ἀναθεωρήσω τὴν χρονολόγησίν του.

2. Κατασκευή. Τὸ κτήριο προσανατολίζεται κατ' ἀξίμουθ 90⁰ καί, ἂν κρίνη τις ἐκ τῶν θεμελίων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἢ θεμελίωσίς του εἶναι ἀβαθῆς. Ἐκεῖ τὸ ἔδαφος εἶναι κροκαλομιγῆς καὶ ἄκρως συνεκτικόν. Δύο στάδια δομήσεως διακρίνομεν : α. τὸ ἀρχικὸν καὶ β. τὸ τῆς προσθήκης.

31. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 40 - 41, εἰκ. 14.

α. Ἀρχικὸν Στάδιον. Ὑπολείμματα τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου σώζονται σήμερον κατὰ τὸν νότιον καὶ ἀνατολικὸν τοῖχον (πίν. 45 γ, 46 α), ἐνῶ τοῦ βορείου μόνον ἡ βάσις τῆς τοιχοποιίας ὑφίσταται (πίν. 46 α), τοῦ λοιποῦ κρημνισθέντος ἀσφαλῶς κατὰ τὴν πτώσιν τῶν θόλων λόγῳ σεισμοῦ. Οἱ παλαιοὶ τοῖχοι ἔχουν πάχος 0.65 - 0.67 μ. (ἦτοι περίπου 2 Β.Π.), καὶ εἶναι κτισμένοι διὰ λατυπῶν καὶ θραυσμάτων κεράμων. Τὸ κονίαμα εἶναι ἰσχυρὰ κεραμοκονία, ἣτις κατὰ τοὺς ἀρμούς τῆς ὄψεως τῶν τοίχων ὑπερκαλύπτει ἐνίοτε τοὺς λίθους. Κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ πρὸς νότον τυμπάνου τῆς ἐγκαρσίας κάμαρας, ὑψηλὰ καὶ ἐγγὺς τοῦ θόλου, ἔχουν ἐντοιχισθῆ θραύσματα ἐξ ἀρχαίων χριστιανικῶν γλυπτῶν, π.χ. τμήμα ἑλικος κιονοκράνου ἰωνικοῦ καὶ παλαιοχριστιανικοῦ ἀναγλύφου φέροντος ἀκτινωτὸν ρόδακα. Αἱ γωνίαί τῶν τοίχων κτίζονται διὰ μεγάλων εἰργασμένων ἢ μὴ γωνιολίθων ἐκ μαρμάρου ἢ ἐξ ἐγχωρίου ἀσβεστολίθου.

Τὸ μικρὸν μονόλοβον παράθυρον τοῦ πρὸς νότον τυμπάνου ἔχει τραπεζοειδῆ κάτωσιν, καὶ σχηματίζεται διὰ πωρίνου πλαισίου τριλίθου, ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ ὁποίου λαξεύεται καὶ ὁ λοβός (πίν. 45 γ). Γενικῶς εἰπεῖν, οὐδὲν προδίδει τὴν καλαισθησίαν ἢ τὴν ἀρίστην τεχνικὴν τῆς βυζαντινῆς τοιχοποιίας.

Τὴν αὐτὴν ὡς ἀνωτέρω διάπλασιν παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὴν πρὸς ἀνατολὰς τοιχοποιίαν, πλὴν τμήματος τῆς βάσεως τῆς καὶ τῶν ἐδρῶν τῆς ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (πίν. 46 β). Εἰς τὰς περιοχὰς αὐτὰς ἡ τοιχοποιία εἶναι ἄκρως ἐντεχνος καὶ ἐνθυμίζει σαφῶς τὴν τεχνικὴν τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Οὕτω ἡ βάσις τῆς κόγχης παρὰ τὸ ἔδαφος δομεῖται διὰ μεγάλων ἀργῶν λίθων ἐνῶ αἱ ὑπερθεν ὄραται ἔδραι διὰ λαξευτῶν πωρολίθων κατὰ τὸ ἰσόδομον καὶ πλινθοπερίκλειστον σύστημα.

Αἱ πλίνθοι εἶναι λεπταὶ καὶ μικραὶ, ἡ μᾶζα τῶν καλῆς συστάσεως καὶ ἐψήσεως. Τὰ πάχη τῶν εἶναι 22 - 35 χιλ. καὶ αἱ διαστάσεις τῶν πλευρῶν τῶν ποικίλλουν. Μήκη συναντῶμεν ἀπὸ 0.23-0.35 μ. καὶ πλάτη μεταξὺ 0.20 - 0.52 μ. Εἰς ὕψος 1.70-1.80 μ. ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους ἡ τοιχοποιία τῆς κόγχης διακόπτεται ὑπὸ ὀριζοντίου πωρίνου κυματίου (πίν. 46 β) οὐχὶ λοξο-τμήτου, ἀλλὰ ἐλαφρῶς κοίλου (πίν. 46 γ). Ἡ ταινία τοῦ ἔχει πλάτος 3 ἐκ., ἐνῶ ἡ τὸ ὕψος τῆς ἀυλακώσεως 4.5 ἐκ. Κάτωθεν ἀκολουθεῖ ὀδοντωτὴ ταινία διὰ πλίνθων καλῶς ἡρμολογημένων διὰ κεραμοκονίας. Ἡ ἀνωτέρω μικτὴ ταινία ἐκτείνεται ἐκατέρωθεν τῶν ἐδρῶν τῆς κόγχης καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μέχρι συναντήσεως τῶν γωνιολίθων τῶν περάτων του. Τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ εἶναι μικρὸν, δίλοβον. Σχηματίζεται ἐξ ἐνὸς ἄξονικοῦ ἀμφικιονίου καὶ δύο ἐκατέρωθεν τούτου ὀρθοστατῶν ἐκ πωρολίθου ἐφ' ὧν ἐδράζεται τὸ ὑπερθύρον μὲ λαξευμένους ἐπ' αὐτοῦ τοὺς λοβούς (πίν. 46 β, γ). Ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ ὑπερθύρου ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς λοξῆς μεταπικῆς ἔδρας τοῦ κιονοκράνου τοῦ ἀμφικιονίου ἔχει λαξευθῆ ἐντὸς κύκλου τὸ σύμβολον

τοῦ σταυροῦ. Ἐπὶ τῆς μετωπικῆς ἐπίσης ἔδρας τοῦ ἀμφικιονίου ἔχει λαξευθῆ ἀνάγλυφος διάκοσμος, μιμούμενος γνωρίμους βυζαντινὰς διακοσμητικὰς μορφάς. Οὗτος σήμερον ἔχει ἀλλοιωθῆ, λόγῳ διαβρώσεως τοῦ πωρολίθου (πίν. 46 γ), διακρίνεται ὅμως.

Ἐξοντωτὴ κεραμεικὴ ταινία ὁμοία πρὸς τὴν περιγραφεῖσαν πλαισιώνει τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ εἰς τὸ καμπύλον καὶ τὰ κατακόρυφα ὄρια του. Αἱ πλίνθοι τοῦ ἡμικυκλικοῦ τμήματος εἶναι λεπταὶ καὶ ἐκ κατασκευῆς καμπύλαι. Ἡ ἀνωτέρω διάταξις τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, κυρίως δὲ τὸ γεγονός ὅτι αὕτη κατέρχεται πέραν τῆς γενέσεως τοῦ τόξου καὶ καταλήγει εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ παραθύρου εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρον μορφολογικὸν στοιχεῖον, ὅπερ δύναται νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ κάπως ἀσφαλῶς εἰς τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου. Ἐν συνδυασμῷ βεβαίως πρὸς τὴν ἐκ παραλλήλου χρῆσιν τοῦ πλινθοπεριβλήτου συστήματος τῶν πωρολίθων καὶ τοῦ πάχους τῶν πλίνθων. Λέγω δὲ τοῦτο διότι γνωρίζομεν χρονολογημένα ἤδη βυζαντινὰ ἔργα φέροντα παρομοίαν διάταξιν, ἀνήκοντα εἰς τὸν 12ον ἢ 13ον αἰῶνα³².

Ἐνταῦθα, ὅμως, ἐπειδὴ παρατηρεῖται ποία τις βαρύτης εἰς τὴν ὄλην μορφήν, προδίδουσα τὸ παρψημένον τοῦ χρόνου, ὀρθὸν θὰ ἦτο νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου θ' ἀνήκῃ εἰς τὸν 13ον αἰῶνα, ἴσως περὶ τὸ τέλος του καὶ οὐχὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους καὶ δὴ τῆς Τουρκοκρατίας. Τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῆς δειλῆς ἐμφανίσεως ἐνὸς ἐλαφρῶς τρικέντρου τόξου, σχεδὸν ἀπαρτηρήτου, ὅπερ ἐπισημαίνεται εἰς τὴν μικρὰν κόγχην τῆς προθέσεως, ἐσωτερικῶς τοῦ ναοῦ.

Περαίνων τὰς παρατηρήσεις μου ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀναφέρω καὶ τὰ ἑξῆς: ἐν τῇ ἀψίδι ἔχει ἐντοιχισθῆ μαρμάρινον—ἀποσαθρωμένον—τεμάχιον μετὰ λαξευτοῦ γεωμετρικοῦ διακόσμου, ὡς ἐν τῇ βυζαντινῇ γλυπτικῇ, εἰς δὲ τὸν ὑπερθεὸν τῆς κόγχης τοῖχον τρία ἀβαθῆ σκυφία, ἅτινα σήμερον εἶναι σχεδὸν κατεστραμμένα. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς, ἐξ ἄλλου, παρεῖας τοῦ τοίχου ἔχουν ἐντοιχισθῆ τρία πῆλινα ἀγγεῖα (δύο ἄνωθεν τῆς κόγχης τῆς προθέσεως καὶ ἐν ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου τοῦ παραθύρου), ἐκ τῶν θεωρουμένων ὡς ἠχείων³³. Τέταρτον ἀγγεῖον ἔχει τεθῆ ἐγγὺς τῆς πρὸς νότον γενέσεως τοῦ θόλου ἐπὶ διατηρουμένου μικροῦ τμήματος αὐτοῦ.

β. *Στάδιον Προσθήκης*. Ἡ οἰκοδομικὴ τοῦ σταδίου τῆς προσθήκης οὐδὲν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει οὔσα μᾶλλον κακότεχνος καὶ σύμφωνος πρὸς τὸ ἐπικρατοῦν τεχνικὸν σύστημα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Οἱ λίθοι εἶναι ἀργοὶ καλυπτόμενοι διὰ τοῦ κονιάματος τῶν ἀρμῶν,

32. Προχείρως παραπέμπω εἰς: ABME, τόμ. Α', 1935 σ. 88, 94.

33. I. N. Κομμανοῦδη, Διατριβὴ ἐπὶ Ὑψηγείᾳ, ἔθνα διεξοδικὴ ἔρευνα τοῦ θέματος καὶ ἐρμηνεία τῆς σκοπιμότητος τῶν.

τὸ δὲ κονίαμα ἄκρως ἰσχνόν. Ἡ πρὸς δυσμὰς εἴσοδος εἶναι χαμηλὴ (ὑψ. = 1.63 μ.) τοξωτῆ, μορφοῦται δὲ διὰ κακοτέχνως εἰργασμένου πωρίνου πλασίου (πίν. 46 δ, 47 α). Εἷς μόνον πώρινος θολίτης ἐκ τοῦ τόξου φέρει λαξευμένον διάκοσμον ἀκολουθοῦντα δυτικὴν μορφολογίαν, οὗ τὸ εὖρος εἶναι 0.165 μ. Τὰ ἐπ' αὐτοῦ κυμάτια (βεργίον, ἀβαθὴς καὶ στενὴ σκοτία, ἐσχηματοποιημένος ἀστράγαλος) ὁμοιάζουν ἐν ταῖς λεπτομερείαις των πρὸς τὰ κυμάτια ἅτινα συνηντήσαμεν εἰς τὴν τεθλασμένην κόγχην τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, διαφέρουν ὅμως κατὰ τὰς διαστάσεις καὶ τὰς ἀναλογικὰς σχέσεις (πίν. 33 δ).

Περὶ τοῦ κυματίου τῆς ἀκραίας ταινίας οὐδὲν δύναμαι νὰ εἶπω διότι τοῦτο ἔχει ἀλλοιωθῆ (πίν. 47 α). Ἡ ὕπαρξις τοῦ μοναδικοῦ τούτου λαξευμένου θολίτου εἰς τὴν μεταγενεστέρως κατασκευασθεῖσαν θύραν ἀποδεικνύει ὅτι οὗτος ἀνήκεν εἰς παλαιὸν καταστραφέν ποτὲ κτήριο ὄπερ ἠκολούθει τὴν δυτικὴν μορφολογίαν. Τοῦτο, ὡς ἀνέφερα ἐπισκοπῶν τὸν ναὸν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, θ' ἀπετέλει ἀσφαλῶς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς δυτικῆς μειονότητος τοῦ Ὁρωποῦ, περὶ οὗ οὐδὲν γνωρίζομεν, δυστυχῶς.

Ὁ πρὸς βορρᾶν σταθμὸς τῆς εἰσόδου ἐδράζεται ἐπὶ ὀριζοντίως διατεταγμένης μαρμαρίνης ἐπιτυμβίας ρωμαϊκῆς στήλης, φερούσης τὴν ἥδη εἰς τὸ *C.I.G.* ἐκδεδομένην ἐπιγραφὴν: ΧΡΩΤΑΡΙΟΝ ΑΡΑΜΟΝΟΥ (πίν. 47 β). Σημειῶνω τέλος ὅτι τὸ ὑπέρθυρον τῆς τοξωτῆς εἰσόδου ἔχει κατασκευασθῆ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν ὄψιν τῆς τοιχοποιίας διὰ ξύλου ὀριζοντίου, μεγάλων διαστάσεων ἤτοι μήκους 1.70 μ., πλάτους 0.70 μ. καὶ ὕψους 0.17 μ., ὄπερ σήμερον ἔχει σχεδὸν ἀποσαθρωθῆ.

3. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ. Σήμερον δύναται εὐκόλως νὰ διαπιστωθῆ ὅτι εἰς τὸ νέον τμήμα καὶ εἰς τὰ ὑπολείμματα τοῦ νεωτέρου κτιστοῦ τέμπλου ὑφίστανται κατάλοιπα δύο στρώσεων τοιχογραφικοῦ διακόσμου μὲ ὠραίους χρωματισμούς. Δυστυχῶς δὲν δύναμαι νὰ διαπιστώσω ἂν καὶ εἰς τὸ ἀρχικὸν κτήριο ὑπῆρχε διάκοσμος, διότι αἱ ὀλίγαι παραμένουσαι ἐπιφάνειαι καλύπτονται ὑπὸ χρώματος γαλακτίσματος. Ἐνταῦθα παραθέτω ἀπλῶς τὰς φωτογραφίας τῶν καλύτερων σφζομένων τοιχογραφιῶν, ἵνα μελετηθῶσιν αὐταὶ ὑπὸ εἰδικοῦ τινος διότι ἐπίκειται ταχέως καὶ τούτων ἡ ἐξαφάνισις (πίν. 47 γ, δ, 48 α, β, γ). Τὸ κονίαμά των εἶναι λευκόν, τῇ προσθήκῃ λεπτῆς ἄμμου καὶ ἰσχνῶν ξυλαρίων καὶ ἀχύρων. Ἡ τέχνη τῶν παραστάσεων, ἂν καὶ προσεγμένη καὶ τυπικὴ, ὅμως δὲν προδίδει πολὺ ἀξιόλογον καλλιτέχνην.

4. Συμπεράσματα. Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον οἰκοδομικῶς ἐν τῷ ναῷ εἶναι ἡ διάπλασις τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἐξ ἧς συνάγεται καὶ ἡ νέα χρονολόγησις τοῦ κτηρίου, σημαντικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν ἔρευναν τῶν σταυρε-

πιστέγων ναών. Συνεπώς πλὴν τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὅστις ἦτο γνωστός μέχρι σήμερον διὰ τῆς ἐρεῦνης τοῦ κ. Χατζηδάκη, ὡς τὸ ἀρχαιότερον βυζαντινὸν κτίσμα τοῦ Ὁρωποῦ ἔχομεν καὶ ἕτερον τὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ δὴ σταυρεπιστέγου τύπου. Οἱ λοιποὶ τοῖχοι ἦτοι τοῦ ἀρχικοῦ οἰκοδομικοῦ σταδίου καὶ τῆς προσθήκης, εἶναι μᾶλλον ἀνεπιμελοῦς κατασκευῆς, ἰδίᾳ δὲ οἱ νεώτεροι. Τέλος ἡ παρουσία τῶν ζωγραφικῶν παραστάσεων εἶναι δηλωτικαὶ οἰκονομικῆς τινος εὐημερίας καὶ θρησκευτικῆς πίστεως τῶν Ὁρωπίων.

7. Ἁγιος Γεώργιος

1. Γενικότητες. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κεῖται ἐπὶ τοῦ ΝΔ. κρασπέδου τοῦ οἰκισμοῦ εἰς θέσιν ὑψηλὴν καὶ εἰς κατάστασιν ἐρειπιώδη (σχ. 1, πίν. 49 α). Ὁ κύριος ἄξων διατάσσεται κατ' ἄξιμουθ 80°, καὶ παραλλήλως πρὸς τὰς ἰσοῦσφεις καμπύλας. Πρῶτος μελετητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του εἶναι καὶ πάλιν ὁ καθηγητὴς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος³⁴, ἐνῶ περὶ τῆς τέχνης ὀρισμένων παλαιῶν τοιχογραφιῶν του ἔγραψεν ἐσχάτως ὁ βυζαντινολόγος κ. Μ. Χατζηδάκης³⁵. Ὁ κ. Χατζηδάκης ἀνεθώρησε τὴν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδου χρονολόγησιν τοῦ κτηρίου, κατατάξας τοῦτο εἰς τὰ ἔργα τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἐνταῦθα θ' ἀσχοληθῶ κυρίως μὲ τὴν οἰκοδομικὴν τέχνην τοῦ τόσον σημαντικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὡς καὶ μὲ τὴν παράθεσιν ὀρισμένων παρατηρήσεών μου ἐπὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ του τύπου.

2. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῆς κατόψεως. Λεπτομερὴς ἐρευνα ἐπὶ τῶν σημείων συναντήσεως τῶν διαφόρων τοίχων πρὸς ἀλλήλους ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ διαπιστωθῇ ὅτι δὲν ὑφίσταται δομικὴ τις σύνδεσις τούτων εἰς τὰς ἀκολουθους θέσεις :

α. Εἰς τὰ σημεῖα συναντήσεως τῶν πρὸ τοῦ ἱεροῦ κατὰ μῆκος τοιχωμάτων μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (πίν. 49 α). Ἐνταῦθα ὁμως παρετήρησα ἀσθενεστάτην σύνδεσιν τῶν δύο τοίχων δι' ἐνὸς λίθου (ὕφασιδίου) καὶ ἐνίων πλίνθων, μόνον κατὰ τὰς γενέσεις τῶν πυλίδων, αἵτινες συνδέουν τὸν χῶρον τοῦ ἱεροῦ μετὰ τῶν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἡ ἀνωτέρω σύνδεσις δὲν ἀποτελεῖ τὴν οἰκοδομικῶς ἀναγκαίαν συμπλοκὴν τῶν τοιχωμάτων, ἀλλὰ προῆλθεν μόνον ἐξ ἀδηρίτου ἀνάγκης ἐδράσεως τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῶν πυλίδων ἐπὶ τοῦ καθέτου τοίχου (πίν. 50 β).

34. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 31 - 34, εἰκ. 5, 6, 7, 8.

35. ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Α', 1959, σ. 87 κέ.

β. Εἰς τὰ σημεῖα συναντήσεως τοῦ πρὸς δυσμὰς τοῖχου τοῦ μεσαίου κλίτους τοῦ ναοῦ μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν παραστάδων (πίν. 50 γ), αἵτινες δὲν εἶναι ἄλλο εἰ μὴ τὰ ποδαρικά τῶν τόξων τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τῶν κλιτῶν. Ἐνταῦθα δίδεται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος ἐκτίσθη ἀργότερον ἢ αἱ παραστάδες.

γ. Τέλος διεπίστωσα καὶ ἀτελεῖ συνδέσιν μεταξὺ βορείου καὶ δυτικοῦ τοῖχου (πίν. 51 β).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων δῆλον γίνεταί ὅτι τὰ διάφορα τοιχώματα τοῦ ναοῦ, καὶ κυρίως τὰ τῶν κιονοστοιχιῶν δὲν ἔχουν κτισθῆ ἅπαντα συγχρόνως. Τότε, ὅμως, ποῖος ἦτο ὁ ἀρχικὸς τύπος ἢ τὸ μέγεθος τοῦ ναοῦ. Ἀλλὰ περὶ αὐτῶν μόνον ἡ σκαπάνη τῶν ἀρχαιολόγων δύναται ν' ἀπαντήσῃ ὀρθῶς διότι πᾶσα εἰκασία θὰ ἦτο παράτολμος.

3. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ. Περὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ ὁ καθηγητὴς κ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδος ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «... καὶ τέλος τὸ σύστημα τῆς τοιχοποιίας (ἀκανόνιστοι λίθοι μετ' ὀλίγων κεραμίων) μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου εἶναι κτίσμα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας...»³⁶. Συμπληρώνων σήμερον τὴν παλαιὰν πληροφορίαν τοῦ κ. Ὀρλάνδου προσθέτω καὶ τὰ ἑξῆς:

α. *Λιθοδομαί*. Τὸ κύριον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι οἱ ἐγχώριοι ἀργοὶ ἢ χονδρολαξευμένοι λίθοι δομημένοι ἄνευ τάξεως τινός. Εἰς τὰς γωνίας (κοίλας ἢ κυρτάς), τὰς παραστάδας, τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων, παρατηρεῖται ἡ χρῆσις γωνιολίθων ἱκανῶν διαστάσεων καὶ καλῆς λαξεύσεως (πίν. 49 α, 50 α, β, γ), ἄλλοτε ἐκ πωρολίθου καὶ ἄλλοτε ἐξ ἀσβεστολίθου. Εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ ἔργου παρετήρησα, ἐπίσης, τὴν ἐντοιχισιν οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ προερχομένου ἐκ προγενεστέρων παγανιστικῶν ἢ καὶ χριστιανικῶν κτηρίων. Οὕτω εἰς τὴν τοιχοποιίαν παρὰ τὴν βόρειον θύραν ἔχει ἐντοιχισθῆ εἰς θέσιν ὀριζοντίαν χριστιανικὸν κιονόκρανον ἐγκαρσίως τεθραυσμένον (πίν. 51 δ) ἀνήκον προφανῶς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν κορινθιακῶν μετὰ φύλλων καλάμου.

Παρὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ κτηρίου, καὶ εἰς θέσιν ὑψηλὴν ἔχει ἐντοιχισθῆ τεμάχιον μαρμαρίνου ἐπικράνου προερχομένου ἐκ παγανιστικοῦ κτηρίου (πίν. 51 β). Ἐπίσης εἰς τὸ μέσον περιπίου τοῦ νοτίου τοῖχου καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶχεν ἐντοιχισθῆ ἠλιακὸν ὠρολόγιον. Τοῦτο ἐσχάτως (1958) ἀπετοιχίσθη καὶ νῦν ἀπόκειται εἰς τὸ μικρὸν μουσεῖον τοῦ Ἀμφιαρείου. Τὴν ὑπαρξιν τοῦ ὠρολογίου καὶ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφὴν ἀναφέρει τὸ πρῶτον ὁ Ch. Wordsworth³⁷, ἀργότερον ὁ

36. ΔΧΑΕ, περ. Β', τόμ. Δ', 1927, σ. 34.

37. Ch. Wordsworth, Athens and Attica: Notes of a Tour, London 1855.

καθηγητῆς κ. ᾽Α. Κ. ᾽Ορλάνδος³⁸ καὶ ἐσχάτως ὁ Β. Πετράκος³⁹. Ταύτην ἀνέγνωσα καὶ ἐγὼ διαπιστώσας διαφορὰν τινα ἐκ τῶν ρηθεισῶν δημοσιεύσεων τῶν δύο πρώτων μελετητῶν δι' ὃ καὶ τὴν παραθέτω ἐκ νέου⁴⁰ ἄνευ σχολίου τινός, διότι δὲν εἶμαι εἰδικός, συμφωνῶν πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ τελευταίου ἐρευνητοῦ.

ΙΑΣΩΝ ΙΑΣΩΝΟΣ
ΑΖΗΝ ΗΙ

Διάφορα τεμάχια μαρμάρινα, προφανῶς εἰλημμένα ἐκ παγανιστικῶν κτηρίων, ἔχουν ἐντοιχισθῆ εἰς διαφόρους θέσεις. Ἐν τούτων λαξευμένον κατὰ τὰς τρεῖς ἔδρας καὶ μὲ ἀποκεκρουμένα τὰ ἄκρα, ἔχει ὕψ. = 0.55 μ., ἄνω σφζόμενον πλάτος 0.25 μ., κάτω σφζόμενον πλάτος 0.27 μ., πάχος 0.085 μ., ἐπὶ δὲ τῆς μιᾶς ὄψεώς του ἔχει χαραχθῆ ἡ ἐπιγραφή (πίν. 52 δ) :

ΟΛΥΜΠΙΟΔΩΡΟΣ
ΦΗΓΑ ΙΕΥΣ.

Πρόκειται προφανῶς περὶ τμήματος ἐπιτυμβίας στήλης⁴¹. Ἔτερον ὕλικόν προέρχεται ἐκ σφονδύλων κιονίων μικρᾶς διαμέτρου καὶ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἅτινα παρατηροῦνται εἰς μέγα πλῆθος διάσπαρτον καὶ ἀναμιξ μετὰ τῶν λίθων. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ὕλικῶν παρετήρησα καὶ τὴν χρῆσιν πλίνθων ἄλλοτε ἀκεραίων καὶ ἄλλοτε ὑπὸ μορφήν θραυσμάτων. Αἱ ἀκεραῖαι πλίνθοι ἐνετοπίσθησαν εἰς τὰς ἐξῆς περιοχάς ὡς : α) τοξὺλ-λια πυλίδων ἱεροῦ (πίν. 50 β) β) παραστάδας τοξοστοιχιῶν (πίν. 50 γ) ἔνθα ἀκολουθεῖται τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα γ) κατ' ἐξαίρεσιν ὡς διάκοσμος τῆς κόγχης ἱεροῦ, δ) τέλος δὲ καὶ εἰς διαφόρους τυχούσας θέσεις. Αἱ τεθραυσμέναι πλίνθοι δομοῦνται ἄλλοτε ὡς συμπληρώματα τῶν λίθων κατ' ἐπαλλήλους στρώσεις, καὶ ἄλλοτε ὑπὸ μορφήν σφηνῶν. Εὐκόλως δύναται νὰ διακρίνη κανεῖς περιοχάς ἐντέχνου δομήσεως καὶ ἄλλας ὑποδεεστέρας. Αἱ διαστάσεις τῶν ἀκεραίων λίθων ποικίλλουν. Ἐχομεν μήκη πλίνθων 0.30, 0.42, 0.51, 0.53 μ., πλάτη 0.195, 0.23, 0.255 μ., πάχη δὲ κυμαίνόμενα μεταξὺ 3-4 ἐκ. Εἰς τὸ πλίνθινον διακοσμητικὸν πλαίσιον τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ διέκριναι λεπτὰς καμπύλας πλίνθους κατὰ τὸ τοξωτῶν

38. ΔΧΑΕ, περ. Β', τόμ. Δ' 1927, σ. 32, ὑποσ. 1.

39. Ταύτην σχολιάζει προσφάτως καὶ ὁ Β. Πετράκος εἰς ΑΑΑ, τόμ. Α', 1968, σ. 71 - 72.

40. Ὁ καθ. κ. ᾽Α.Κ. ᾽Ορλάνδος ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐντοιχισίς ἔχει γίνεῖ εἰς τὸν βόρειον τοῖχον καὶ ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἀναγράφει :

ΙΑΣΩΝ ΙΑΣΩΝΟΣ ΑΖΗΝ (ιεύς)

41. Τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν παρέδωσα πρὸς μελέτην καὶ δημοσίευσιν εἰς τὸν ἀδελφόν μου κ. Σ. Ν. Κουμανούδην. Βλ. ΑΔ, 21, 1966 (Μελέται), σ. 142, ἀριθ. 1.

τμήμα. Αὔται ἔχουν πάχος 1,5 ἐκ. καὶ βέλος ἐπίσης 1,5 ἐκ. Τέλος σημειώ-
νω πὼς ἡ μᾶζα ὄλων τῶν πλίνθων εἶναι ἀρίστης ποιότητος καὶ ἐψήσεως.

β. *Κονιάματα*. Γενικῶς δυνάμεθα νὰ εἰπῶμεν ὅτι τὸ χρησιμοποιοῦν
κονίαμα εἶναι ἰσχυρὸν καὶ παρεμφερές ὡς τῶν λοιπῶν ναῶν τῆς περιοχῆς.

γ. *Θόλοι-τόξα*. Οἱ μόνοι διασωθέντες θόλοι καὶ τόξα εὑρηνται εἰς
τὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ. Ἐλάχιστα στοιχεῖα διετηρήθησαν ἐκ τῶν τόξων
τῶν κιονοστοιχιῶν ἐνῶ οὐδὲν γνωρίζομεν διὰ τὴν κάλυψιν τοῦ κτηρίου.
Ὁ καθηγητὴς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος εἰκάζει ὅτι ἦτο ὁ ναὸς ξυλόστεγος.
Διακρίνομεν μίαν τεχνικὴν εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν θόλων, καὶ δύο προ-
κειμένου περὶ τῶν τόξων.

1. Οἱ θόλοι κατασκευάζονται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐξ ἐγχωρίων
λαξευτῶν ἀσβεστολίθων κατὰ συγκεντρικοὺς δακτυλίους τιθεμένους ὑπὸ
τὴν ἀντίστοιχον κλίσιν τῆς ἀκτίνος τῆς σφαίρας εἰς τὸ δεδομένον ὕψος.
Οὗτοι δομοῦνται ἄλλοτε μὲν διὰ λεπτῶν ἀρμῶν ὡς εἰς τὰς κόγχας τῆς προ-
θέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (πίν. 50 α) ἄλλοτε δὲ μετὰ παχυτέρων ὡς εἰς
τὴν κόγχην τοῦ κυρίως ἱεροῦ (πίν. 49 β). Ἐκεῖ καὶ οἱ θολῖται δὲν εἶναι
τοσοῦτον ἐντέχνως εἰργασμένοι.

2. Τὸ πρῶτον σύστημα κατασκευῆς τόξων εἶναι τὸ διὰ τῆς ἀποκλει-
στικῆς χρήσεως πλίνθων μετὰ παχέων ἀρμῶν, ὡς π.χ. εἰς τὰς ἐκατέρωθεν
τοῦ ἱεροῦ πυλίδας (πίν. 50 β), ἐνῶ τὸ δεύτερον εἶναι διὰ τῆς χρήσεως
λαξευτῶν θολιτῶν (πίν. 51 α). Ἐκ τῶν ἐρριμμένων κατὰ γῆς θολιτῶν τῶν
τοξοστοιχιῶν συνάγεται ὅτι τὸ μῆκός των εἶναι περίπου 0.18 - 0.30 μ. καὶ
τὸ ὕψος των περίπου 0.10 - 0.15 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος των μόνον 0.11 μ.

δ. *Διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη*. Διάσπαρτα ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ
κατερειπωμένου ναοῦ κεῖνται διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κατεσκευασμένα
ἐκ λευκοῦ καὶ ὑποφαίου μαρμάρου. Ἐνια τούτων προέρχονται ἐκ πρώτης
χρήσεως, ἐνῶ ἄλλα ἐκ δευτέρας. Οὕτω τὸ ἀμφικιόνιον τοῦ τριλόβου παρα-
θύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ νῦν ἔχει ἀφαιρεθῆ ἐκ τῆς θέσεώς του,
εἶναι ἀπλοῦν, καλῶς εἰργασμένον καὶ ἀκολουθεῖ βυζαντινὰ πρότυπα. Ὁμοίως
μορφῆς ἦτο καὶ τὸ ἀμφικιόνιον τοῦ παλαιοῦ ἄνωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ
παραθύρου, ὅπερ σήμερον δὲν ὑφίσταται πλέον. Ἀντιθέτως τὰ ἀμφικιόνια
τῶν διλόβων παραθύρων⁴² τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ εἶναι λαξευ-
μένα ἐπὶ τοῦ ἐγχωρίου μαργαϊκοῦ ἀσβεστολίθου. Πιστεύω πὼς τὰ μαρμά-
ρινα ἀμφικιόνια προέρχονται ἐκ δευτέρας χρήσεως. Εἰς τὸν χῶρον τοῦ
ἱεροῦ κατάκεινται τμήματα τῆς θραυσθείσης μαρμαρίνης Ἀγίας Τραπεζῆς,
δηλαδὴ ἐκ τῆς πλακὸς τῆς καὶ τῶν φορέων τῆς.

Ἄλλὰ τὰ σημαντικώτερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀποτελοῦν νῦν τὰ λεί-
ψανα τῶν παλαιῶν ὑποστυλωμάτων τῶν κιονοστοιχιῶν. Διέκрина δύο

42. Ὁ καθ. κ. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος ἀναφέρει ταῦτα ὡς μονόλοβα: ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 32.

ϊωνικά κιονόκρανα μετὰ τῶν ἐπιθημάτων των (πίν. 51 γ, 52 α, β, γ). Περί αὐτῶν ὁ καθηγητῆς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος ἔχει γράψει ἐπιγραμματικῶς⁴³: «οἱ κίονες οἵτινες στηρίζουσι τὰ εἰρημένα τόξα εἶναι μαρμάρিনি καὶ σχετικῶς ἰσχυροὶ (διαμ. 0.25) φέροντες ὥραϊα ἰωνικά κιονόκρανα μετ' ἐπιθημάτων ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῶν ὁποίων εἶναι γεγλυμμένα φυλλώματα». Τὸ τρίτον κιονόκρανον δὲν τὸ ἀνεῦρον, ἐνῶ τὸ ἐπίθημά του εἶναι εὐκόλον νὰ ἀναγνωρίσῃ κανεὶς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (βλ. πίν. 42 β). Ἄπαντα τὰ ἀνωτέρω παρουσιάζουν ἀρχαϊσμόν τινα, δι' ὃ νομίζω πῶς εἶναι προγενεστέρων χρόνων, μὴ κατασκευασθέντα εἰδικῶς διὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἐξαιρεῖται τὸ κιονόκρανον τῆς εἰκόνας γ τοῦ πίν. 51 ὅπερ εἶναι ἔντεχνον.

Τέλος ἀναφέρω ὅτι ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου παρετήρησα τὴν ἐντοίχισιν δύο μικρῶν πηλίνων ἀγγείων, κατὰ δευτέραν χρῆσιν, τῶν θεωρουμένων ὡς ἠχητικῶν. Ἔτερα δύο ἀγγεῖα παρετήρησα ἀνὰ ἓν εἰς τὸν διαχωρίζοντα τὸ ἱερὸν ἀπὸ τοῦ διακονικοῦ τοίχον, καθὼς καὶ εἰς τὴν κόγχην τῆς προθέσεως. (Βλ. ὑπόσημ. 33.)

4. **Τοιογραφία**. Περί αὐτῶν οὐδὲν λέγω, διότι ἔχει ἀσχοληθῆ διεξοδικῶς μὲ τὸ θέμα ὁ βυζαντινολόγος κ. Μ. Χατζηδάκης, ὡς ἐν ἀρχῇ ἀνέφερα, διὰ μιᾶς ἄκρας ἐνδιαφερούσης καὶ συστηματικῆς μελέτης του.

5. **Συμπεράσματα**. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀποτελεῖ σημαντικὸν κτήριο τῆς θρησκευτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς, ὅπερ ὀσημέραι τείνει νὰ καταστραφῆ τελείως. Δυστυχῶς οὐδὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν περὶ τοῦ ἀκριβοῦς ἀρχιτεκτονικοῦ του τύπου πρὶν ἢ ἡ σκαπάνη τῶν ἀρχαιολόγων προχωρήσῃ εἰς τὸ ἔργον της. Ἡ οἰκοδομικὴ του τέχνη παρουσιάζει ἰδιομορφίαν, καὶ τὰ ποικίλα συστήματα καὶ ὑλικά ποῦ παρατηρεῖ κανεὶς εἰς αὐτὸ συγγέουν ἔτι περισσότερον τὰ προβλήματα τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του καὶ τῆς ἀκριβοῦς χρονολογήσεώς του.

8. Ἁγιος Γεώργιος

1. **Γενικότητες**. Μικρὸς ναὸς κείμενος ἐπὶ τινος πλατύσματος εἰς θέσιν ὑψηλὴν καὶ δασώδη ἐκτὸς τοῦ οἰκισμοῦ (ΝΔ. ὕπερθεν τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, σχέδ. 1). Ἀνήκει εἰς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν, σήμερον δὲ καλύπτεται διὰ ξυλίνης στέγης. Ἡ ὕπαρξις ὅμως γενέσεως ἐνὸς κυλινδρικοῦ θόλου καθ' ἀπάσας τὰς μακρὰς πλευρὰς προδίδει ἀκραδάντως τὴν ἀρχικὴν διὰ θόλου κάλυψιν, περὶ ἧς ὅμως οὐδὲν λέγει ὁ καθηγητῆς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, ὅστις κατέτα-

43. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 32, εἰκ. 8.

ξεν ἀπλῶς τὸν ναὸν εἰς τὰς ξυλοστέγους βασιλικάς⁴⁴. Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν ναὸν γίνεται διὰ χαμηλῆς πρὸς βορρᾶν τοξωτῆς θύρας ἀκόμψως κεκοσμημένης (πίν. 53 α) καὶ κατὰ τρόπον μὴ ἀπαντῶμενον εἰς τοὺς λοιποὺς τοῦ Ὁρωποῦ ναοὺς.

2. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ. Οὐδὲν τεχνικὸν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ δομὴ τοῦ κτηρίου, οὔσα πρόχειρος, διὰ μικρῶν ἀργῶν λίθων καὶ ἐλαχίστων θραυσμάτων πλίνθων, ὡς δηλαδὴ ἀπαντᾶται συνήθως κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀνεξήγητος εἶναι ἡ ἐντοιχισίς σωληνωτοῦ πηλίνου στοιχείου — τεθραυσμένου νῦν — παρὰ τὸ πρὸς δυσμᾶς μικρὸν παράθυρον ἀγνώστου ἀρχικοῦ προορισμοῦ (πίν. 53 β). Ἡ διαμόρφωσις τοῦ πλαισίου τοῦ παραθύρου γίνεται δι' ὑλικῶν προερχομένων ἐκ προγενεστέρου χριστιανικοῦ ναοῦ. Ὡς γωνιόλιθος τῆς ΒΑ. γωνίας τῆς ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἔχει χρησιμοποιηθῆ πῶρινος λαξευτὸς λίθος, τεθραυσμένος, διαστάσεων 0.20×0.21 μ., ἐφ' οὗ ἀναγράφεται κακογράφως ἡ ἐπιγραφή (πίν. 53 γ):

1623

μινι Φλε
βαριος

Ταύτην δὲν ἀναφέρει εἰς τὸ σύνολόν της ὁ καθηγητῆς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος εἰ μὴ μόνον κατὰ τὴν χρονολογίαν. Εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶ ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ κτηρίου διὰ δύο λόγους: α. διότι ἂν αὕτη ἀνεφέρετο εἰς τὸν χρόνον θεμελιώσεως θὰ εἶχεν ἐντοιχισθῆ εἰς θέσιν περίοπτον καὶ ἀσφαλῶς ἄνωθεν τῆς εἰσόδου, καὶ β. διότι τὴν ὄλην τεχνικὴν τοῦ κτηρίου δὲν χαρακτηρίζει τὸ ἐν Ὁρωπῷ ἐπικρατοῦν σύστημα κατὰ τὸν ἀνωτέρω χρόνον. Ἀσφαλῶς, λοιπόν, προέρχεται ἐκ δευτέρας χρήσεως.

3. Τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ διατηρεῖται τμήμα τοιχογραφίας διαφυγόν παραδόξως τὴν ἀσβεστόχρισιν. Ἴσως εἰκάσωμεν ὅτι ἄλλοτε ὁ ναὸς ἦτο κατάγραφος.

4. Συμπεράσματα. Οὐδὲν ἰδιαίτερον ἀρχιτεκτονικὸν ἢ τεχνικὸν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ ναός, ἡ δὲ περιγραφή του ἐγένετο διὰ καθαρῶς ἀρχαιακῶς λόγους.

Γ'. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΠΙ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΟΥ ΩΡΩΠΟΥ

Συνοψίζων καὶ συσχετίζων τὰς παλαιὰς παρατηρήσεις τοῦ σεβαστοῦ μου καθηγητοῦ κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδου πρὸς τὰς νεωτέρας τοῦ βυζαντινολόγου

44. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 41.

κ. Μ. Χατζηδάκη καὶ τὰς ἰδικάς μου περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τοῦ Ὁρωποῦ καταλήγω εἰς τὰ ἀκόλουθα γενικά συμπεράσματα :

1. Εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶπω μετὰ πεποιθήσεως ποῦ ὑπὸ τοὺς μελετηθέντας ναοὺς τοῦ Ὁρωποῦ καὶ τὰ κτίσματα τοῦ κατερειπωμένου χωρίου ὑφίστανται λειψάνα θεμελίων παλαιοχριστιανικῶν ἢ βυζαντινῶν κτηρίων ἀγνώστων ἡμῖν. Τὸ πλῆθος, πάντως, καὶ ἡ ποικιλία τῶν διασωθέντων τεμαχίων ἐξ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς περιόδου μαρτυροῦν περιτράνως ὅτι κάπου ἐκεῖ ἀσφαλῶς ὑπῆρξαν τοιαῦτα κτήρια, ὁ ἀκριβῆς προσδιορισμὸς τῶν ὁποίων θὰ ἐπιτευχθῆ μόνον διὰ τῆς ἀνασκαφῆς. Φρονῶ δὲ ὅτι αὕτη εἶναι ἀπαραίτητος διότι πολλὰ θὰ προσφέρῃ.

2. Ἡ διαπίστωσις ἀκολούθως τῆς ὑπάρξεως ἔτι καὶ σήμερον βυζαντινῶν ναῶν χρονολογημένων καὶ ἀνηκόντων εἰς τὸν 13ον αἰῶνα ἐν συνεχείᾳ δὲ μεταβυζαντινῶν τοιούτων τοῦ 17ου ἢ 18ου αἰῶνος μᾶς ἀποδεικνύει ὅτι τὸ χωρίον Ὁρωπὸς ἔχει τῷ ὄντι μακραῖωνα ἱστορίαν καὶ ὅτι ἦνθισεν ἐκεῖ συνεχῶς ἡ χριστιανικὴ πίστις ἀπὸ τῶν πρώτων, πιθανῶς, χριστιανικῶν χρόνων. Πλέον ὅμως τούτου πιστοποιεῖται ὅτι ἡ ἡμετέρα θρησκεία οὐδόλως ἐκάμφθη ἐκ τῆς παρουσίας τῶν ξένων δυναστῶν, οἵτινες ἐπὶ αἰῶνας κατεῖχον τὸν Ὁρωπόν.

3. Πλὴν τῶν χριστιανικῶν ναῶν τοῦ ἡμετέρου δόγματος φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ἐν Ὁρωπῷ καὶ τις καθεδρικός ναὸς τῆς δυτικῆς μειονότητος, πιστοποιούμενος ἐκ διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων. Πότε τὸ κτήριο τοῦτο ἰδρύθη καὶ ποῦ ἀκριβῶς εἶναι ἄγνωστον, ὅπως ἄγνωστον εἶναι καὶ πότε κατεστράφη. Ὑποθέτω, ὅμως ὅτι ἡ καταστροφή του θὰ συνετελέσθη κατὰ τινὰ ἰσχυρὸν σεισμόν, γνωστοῦ ὄντος τοῦ σεισμογενοῦς τῆς περιοχῆς.

4. Ὁ Ὁρωπὸς φαίνεται ὅτι ἐγνώρισε μακρὰς περιόδους οἰκονομικῆς εὐημερίας, γεγονὸς πιστοποιούμενον α) ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἐν αὐτῷ ναῶν, β) ἐκ τοῦ μεγάλου μεγέθους ὠρισμένων ἐξ αὐτῶν, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὸ σύνθετον τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τῶν τύπου, γ) ἐκ τῆς ἰδρύσεως συγκροτήματος μονῆς, ἧς τὸ καθολικὸν ἦτο ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως, δ) ἐκ τῆς κατασκευῆς θολωτῶν κτηρίων, ε) τέλος δὲ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι πάντες σχεδὸν οἱ ναοὶ φέρουν τοιχογραφίας καὶ δὴ κατὰ δύο στρώματα.

5. Ἐφ' ὅλων, σχεδόν, τῶν μνημείων τοῦ Ὁρωποῦ παρατηρεῖται, δυστυχῶς, ἡ καταστροφικὴ δρᾶσις τοῦ Ἐγκελάδου, ἧτις ἐπληξεν ἢ ἠλλοίωσε κατὰ τρόπον ἀνεπανόρθωτον τὴν θρησκευτικὴν του ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τέχνην.

6. Περὶ τῆς οἰκοδομικῆς τέχνης τῶν κτηρίων τοῦ Ὁρωποῦ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἐν συνόψει τὰ ἀκόλουθα :

α) Οὐδεμία τεχνικὴ ἔνδειξις ὑφίσταται ἐπὶ τῶν μνημείων πιστοποιοῦσα ἀντισεισμικὴν τινὰ πρόβλεψιν παρὰ τὴν ἰσχυρὰν σεισμικότητα τῆς περιο-

χῆς. Ἄλλωστε καὶ σήμερον οὐδεμία τοιαύτη παράδοσις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν παλαιῶν τεχνιτῶν τοῦ χωρίου.

β) Αἱ πλείσται τῶν κατασκευῶν τοῦ Ὁρωποῦ ἀποδεικνύουν ὅτι δὲν παρουσιάζουν ἀντισεισμικὴν ἀντοχήν, διότι ποικίλως καὶ πολλαπλῶς ἔχουν πληγὴ ὑπὸ τῶν σεισμῶν.

γ) Τὰ παλαιότερα κτήρια ἐμφανίζουν δομήν, πλέον ἔντεχνον ἢ τὰ νεώτερα. Φαινόμενον παρατηρούμενον καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ἀνακατασκευῶν.

δ) Τὰ ἐφαρμοσθέντα οἰκοδομικὰ συστήματα παρουσιάζουν μίαν συνέχειαν πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, συγχρόνως δὲ καὶ μίαν προοδευτικὴν ἀπομάκρυνσιν ἐξ αὐτῆς, ὥστε εἰς τὰ νεώτερα ἔργα νὰ ἐμφανίζεται σαφῶς τὸ πνεῦμα τῆς τεχνικῆς τῆς λαϊκῆς μας παραδόσεως.

ε) Εἰς τὰ καθαρῶς βυζαντινὰ ἔργα ἢ συνέχεια τῆς βυζαντινῆς τεχνικῆς ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τοιχοποιίαν καὶ τὸν διάκοσμόν της ἐμφανίζει ἐλαστικὴν τινὰ ἀπομάκρυνσιν, ἴσως διότι ὁ Ὁρωπὸς ἀπετέλει μικρὸν ἐπαρχιακὸν κέντρον.

στ) Εἰς ἅπαντα τὰ μνημεῖα τοῦ Ὁρωποῦ διεπιστώθη ἡ χρῆσις τοῦ βυζαντινοῦ ποδὸς ὡς μετρικοῦ συστήματος, ἀδιαφόρως ἂν ταῦτα εἶναι ἔργα τῆς βυζαντινῆς ἢ μεταβυζαντινῆς περιόδου.

ζ) Τὰ χρησιμοποιηθέντα οἰκοδομικὰ ὑλικά εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ὑλικά κατὰ δευτέραν χρῆσιν (ἐκ παγανιστικῶν ἢ χριστιανικῶν κτηρίων) ἢ ἐγχώρια ὑλικά κατειργασμένα ἢ ἀκατέργαστα, ὡς δηλαδὴ συναντῶμεν εἰς τοὺς πλείστους βυζαντινοὺς ἢ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς ἐν Ἑλλάδι.

7. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάπλασις τῶν μνημείων ἀκολουθεῖ τὰς γενικὰς ἀρχὰς τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, παρεκκλίνει ὅμως, ἐν ταῖς λεπτομερείαις καὶ ἐπηρεάζεται πολὺ ἐκ τῶν τοπικῶν παραγόντων.

8. Ἡ κλίμαξ καὶ τὸ ὕφος τῶν ναῶν τοῦ Ὁρωποῦ ἀκολουθοῦν τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, πλὴν ὅμως, διακρίνονται πλείσται ὅσαι ἐλευθερίαι.

9. Μέγιστον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διαπίστωσις ὅτι τὸ δυτικὸν καὶ ἀνατολικὸν στοιχεῖον ἅτινα ἤκμασαν ἐν Ὁρωπῷ δὲν κατῴρθωσαν νὰ ἐπιβληθοῦν ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ καὶ τέχνῃ τῶν μνημείων του. Τὸ ἰσχυρὸν ἐγχώριον στοιχεῖον τὰ καθυπέταξε, καὶ τὰ ἐξεμεταλλεύθη δημιουργικῶς.

10. Διεπιστώθη ἡ ὑπαρξις ἀπλῶν τεκτονικῶν χαράξεων εἰς τὸν σταυροειδῆ ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, καὶ αἱ ἀπλαῖ ἀριθμητικαὶ σχέσεις τῶν διαφόρων μερῶν των πρὸς ἄλληλα. Δηλαδὴ στοιχεῖα διευκολύνοντα τὴν κατασκευὴν. Διεπιστώθη ἐπίσης, ὅτι οὐδόλως ἰσχύουν αἱ προταθεῖσαι ὑπὸ τοῦ καθ. Ν. Κ. Μουτσοπούλου πολύπλοκοι καὶ ἐγκεφαλικά χαράξεις, ἐπὶ τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν, ἔτι δὲ καὶ τοῦ ἐγγεγραμμένου ἰσοσκελοῦς τριγώνου, αἵτινες οὐδένα πρακτικὸν σκοπὸν ἐξυπη-

ρετοῦν κατὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν σύνθεσιν ἢ τὴν δομὴν τοῦ μνημείου. Δηλαδή χαράξεις δεσμευτικαὶ πάσης καλλιτεχνικῆς ἀναζητήσεως, καὶ ἄνευ πρακτικοῦ τινος χαρακτῆρος.

11. Τέλος ἀναφέρω ὅτι τὰ μνημεῖα τοῦ Ὁρωποῦ πλὴν τοῦ ἐνδιαφέροντός των ἀπὸ πλευρᾶς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τέχνης παρουσιάζουν καὶ ἕτερον ἐνδιαφέρον, δηλαδή καθαρῶς ἀρχαιολογικόν, διὰ τῶν ἐν αὐτοῖς ἐντοιχισμένων ἐνεπιγράφων καὶ γλυπτῶν τεμαχίων ἔτι καὶ ποικίλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

Ἴσως λοιπὸν μία περαιτέρω ἔρευνα ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἀρχαιολόγων προσφέρει πολλὰ εἰς ἡμᾶς διὰ τὸν ἄγνωστον εἰσέτι Ὁρωπόν.

Μάϊος 1968

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

R É S U M É

NOUVELLES REMARQUES SUR LES MONUMENTS CHRÉTIENS D'OROPOS

(PL. 32 - 53)

A côté des opinions du professeur A. Orlandos et de M. Chatzidakis l'auteur à été amené aux résultats suivants :

Le grand nombre des pièces d'architecture éparses dans le site d'Oropos indique la présence des monuments de plusieurs époques.

Une fouille serait nécessaire afin de découvrir des églises d'une époque antérieure.

Actuellement existent des églises datées du 13me, 17me et du 18me siècle.

Il y a des restes montrant une influence occidentale prononcée ; on peut donc tirer la conclusion qu'une église d'un style occidental avait été construite.

La multitude des monuments conservés, leurs grandes dimensions, les fresques, les coupes, et la décoration en général prouvent une floraison économique des habitants de la région.

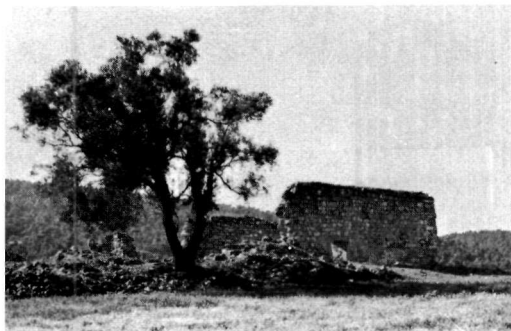
Les méthodes de construction indiquent qu'aucune mesure n'avait été prise contre les seïsmes, si fréquents dans la région. Les monuments les plus anciens sont les plus soignés et relèvent d'un caractère byzantin, tandis que les constructions les plus récentes sont influencées par l'art populaire. La mesure en usage pour le dessin des églises est le pied byzantin.

Les matériaux de construction proviennent de la région, ou bien ils sont pris des constructions païennes.

Le plan et les sections de l'église de Panaghia obéissent aux tracés tectoniques, simples, ayant comme base le pied byzantin. Cette méthode facilite la formation des plans et par conséquent les travaux de constructions.

L'intérêt des monuments d'Oropos s'étend aussi à l'épigraphie et à l'archéologie classique, grâce au nombre important d'inscriptions inédites ou mal publiées, qui s'y trouvent.

J. N. KOUMANOUDIS

α. Ἄγιοι Ἀπόστολοι. Ὅψις ΒΑ.

β. Ἐσωτερικὴ ὄψις Β. τοίχου. Διακρίνεται ἡ γένεσις τοῦ θόλου καὶ τοῦ σφενδονίου.

γ. Ὅψις ἐκ δυσμῶν, μὲ θέαν πρὸς τὸ ἱερόν (φωτογραφία 1958).

δ. Τοιχοποιία Ν. τοίχου.

α. Άγιοι Ἀπόστολοι. Λεπτομέρεια θολιτῶν Β. κόγχης

β. Λεπτομέρεια διατομῆς πωρίνου πλαισίου.

γ. Ἡ τεθλασμένη κόγχη (φωτογραφία 1958).

δ. Λεπτομέρεια ὄψεως πωρίνου πλαισίου (1958).

α. Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Τοιχοποιία Β. τοίχου.

β. Ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς πρὸς Β. κόγχης. Παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον ἐντοιχισμένον ὡς θολίτης.

δ. Ἐνεπίγραφος σφόνδυλος (κατὰ δευτέραν χρῆσιν).

γ. Μαρμαρινὴ πλάξ μετὰ φανώματος στροφῆως (πρῶτη χρῆσις) καὶ ἀναγλύφου διακόσμου διὰ διπλοῦ σχοινίου (δευτέρα χρῆσις).

α. Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Ὑπερθύρον πρὸς Β. παραθύρου. Ὅψις ἐσωτερικὴ.

β. Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Ἐδρασις υπερθύρου ἐπὶ ὀρθοστατῶν. Ὅψις ἐξωτερικὴ τοῦ πρὸς Β. παραθύρου.

γ. Ἅγιος Ἰωάννης. Δυτικὴ ὄψις προσθήκης (φωτογραφία 1958). Διακρίνεται τὸ λίθινον ἀνάγλυφον καὶ παρὰ τὴν θύραν τὸ ἐντοιχισμένον χριστιανικὸν κιονόκρανον.

α. Ἅγιος Ἰωάννης, Ὀψις νοτιᾶ. Διακρίνεται ὁ ἀρμόδιος πέρατος τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνος καὶ ἡ πρὸς Δ. προσθήκη.

β. Ὀψις ἀνατολική.

γ. Δυτικὴ ὄψις (φωτογραφία 1968). Διακρίνεται ἡ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1958 - 1968 ἐπελθοῦσα καταστροφή.

Ἅγιος Ἰωάννης. Τεκτονικὸν κιονόκρανον (φωτογραφία 1960).

α. Ἀρχικῶς λαξευθεῖσα ἔδρα.

β. Ἐκ τῶν ὑστέρων λαξευθεῖσα ἔδρα.

γ. Μαρμαρινὴ ἀβαθὴς λεκάνη μετὰ ὀπῆς πλησίον τοῦ ναοῦ.

δ. Πήλινος ἀγωγός. Πιθανῶς ρωμαϊκός.

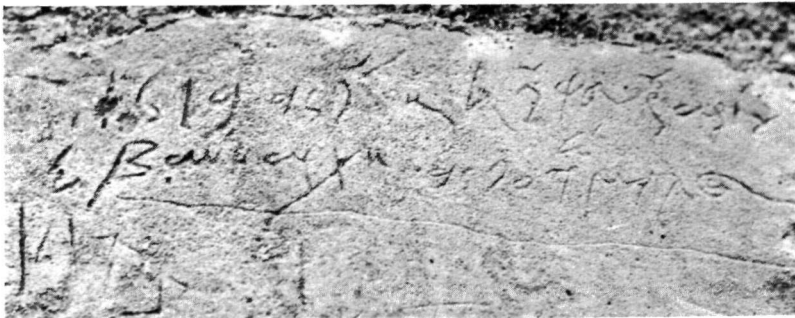
ε. Λεπτομέρεια κογχῶν προθέσεως.

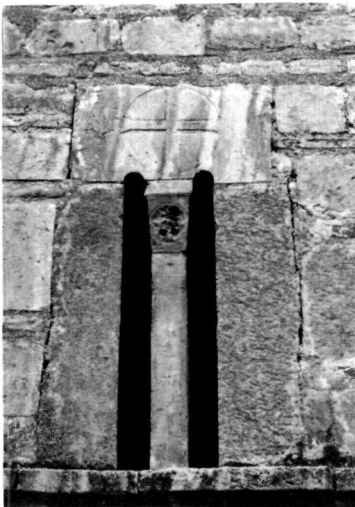
ζ. Σταθμὸς Δ. θύρας. Προέρχεται ἐξ ἔδρανου κλασσικοῦ θεάτρου. Πορόλιθος ἐγχώριος.

α. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ὅψεις κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν.

β. Ἐνεπίγραφος θολίτης ὑπερθύρου παλαιᾶς πρὸς Ν. θύρας.

γ. Δίλοβον παράθυρον ἱεροῦ.

δ. Μόνολοβον παράθυρον τυμπάνου νοτίας κεραίας.

α. Κοίμησις. Τμήμα τοιχογραφιών ἐπὶ τῆς πρὸς δυσμᾶς στοᾶς. Διακρίνονται τὰ ἀκιδιογραφήματα.

β. Ἡ πρὸς τὴν βόρειον στοάν θύρα καὶ αἱ παρ' αὐτὴν παλαιαὶ τοιχογραφίαι.

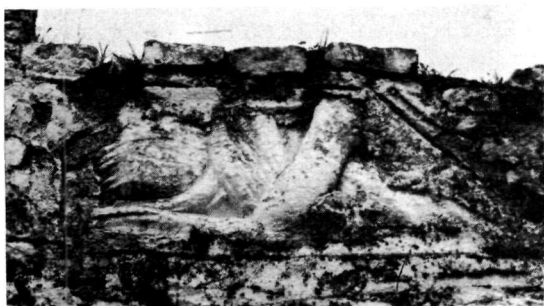
γ. Λεπτομέρειαι τοιχοποιίας καὶ στέψεως τῆς προθέσεως.

α. Κοίμησις. Ἐντοιχισμένη πλάξ ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου τοῦ περιβόλου (ΒΔ. γωνία).

β. Τεμάχια κιονίων κατὰ τὴν Β. αὐλήν.

γ. Ἀνάγλυφον ἐπιτύμβιον ἐντοιχισμένον ἐπὶ τοῦ Α. τοίχου τοῦ περιβόλου (ΒΑ. γωνία).

δ. Βυζαντινὸν ἀνάγλυφον ἐντοιχισμένον ἐπὶ τοῦ Α. τοίχου τοῦ περιβόλου.

ε. Ὑπέρθυρον ἐκ παρολίθου μετὰ λαξευμένου τόξου μορφῆς συγκλινοῦσης accolade.

α. Κοίμησις. Ἐνατολική ὄψις. Διάπλασις τοιχοποιίας.

β. Βόρειος ὄψις. Διακρίνεται τὸ νεώτερον κωδωνοστάσιον καὶ ἡ κάτωθεν αὐτοῦ ἐντοιχισμένη ἀνάγλυφος πλάξ. Ἡ στοὰ εἶναι ἔργον προσφάτου ἀναστηλώσεως.

α. Κοίμησις. Κάλαθος παλαιοχριστιανικού κιονοκράνου με άκανθώδη φύλλα.

β. Έπίθημα κιονοκράνου. Προέρχεται εκ τού ναού τού Άγ. Γεωργίου.

γ. Κοίμησις. Έπιτυμβία στήλη (Βόρειος αύλή).

δ. Βυζαντινόν κίονιον εύρισκόμενον επί τής Δ. στοάς.

α. Μεταμόρφωσις Σωτήρος. Δυτική ὄψις.

β. Ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ Δ. τοίχου.

γ. Βυζαντινὸν ἀνάγλυφον ἐντοιχισθὲν ἐσχάτως εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς κυρίας εἰσόδου.

δ. Κινητὸν εὖρημα ἐκ χριστιανικοῦ ἀναγλύφου τοῦ 11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰ.

ε. Τεμάχιον ἐνεπιγράφου ἐπιτομβίας στήλης.

α. Άγιος Βλάσιος. Όψις τοῦ ἔρειπίου βλέπουσα πρὸς τὸ ἱερόν.

β. Κατάλοιπον τοιχογραφιῶν κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν.

γ. Φραγκικὸν κιονόκρανον μετ' ἀποκεκρουμένας τὰς ἀναγλύφους παραστάσεις.

δ. Κάλαθος παλαιοχριστιανικοῦ κιονοκράνου μετ' ἀκανθωδῶν φύλλων.

α. Άγιος Βλάσιος. Αί διπλαῖ κόγχαι τῆς προθέσεως.

β. Κατασκευή τεταρτοσφαιρίου κόγχης ἱεροῦ. Ἄρχικόν στάδιον λιθοκτιστόν, μεταγενεστέρα κακότεχνος ἀνακατασκευή διά πλίνθων.

γ. Άγιος Νικόλαος. Ὅψεις κατά τήν ΝΑ. γωνίαν.

α. Άγιος Νικόλαος. Όψεις κατά την ΒΔ. γωνίαν.

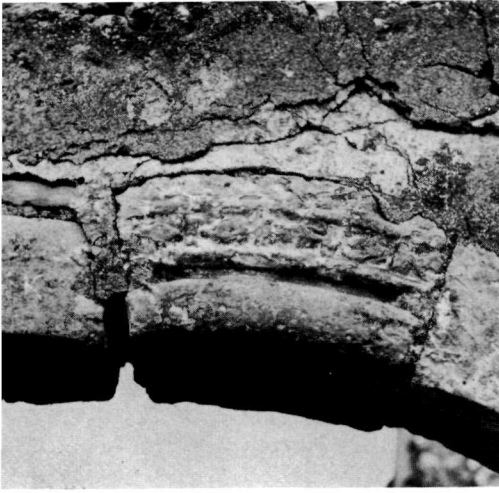
β. Όψεις της κόγχης του ιερού εξωτερικῶς.

γ. Λεπτομέρεια διακόσμου παραθύρου κόγχης ιερού.

δ. Ἡ δυτικὴ θύρα ἐκ τοῦ τμήματος τῆς προσθήκης.

α. Ἅγιος Νικόλαος. Θολίτης Δ. θύρας τεθείς κατὰ δευτέραν χρῆσιν. Προέρχεται ἐξ ἀγνώστου κτηρίου με δυτικὴν μορφολογίαν.

β. Ἐπιτομβία στήλη, οὐδὸς τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ.

γ. Τοιχογραφία ἐπὶ τοῦ σφριζομένου τμήματος τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου: Παντοκράτωρ.

δ. Τοιχογραφία ἐπὶ τοῦ Ν. τοίχου ἐν τῇ γειτονίᾳ τοῦ τέμπλου: Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.

α. Άγιος Νικόλαος. Τοιχογραφία ἐπὶ τοῦ Ν. τοῖχου καὶ παρὰ τὸ πέρασ τοῦ παλαιοῦ κτηρίου: Άγ. Δημήτριος.

β. Τμήμα τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ μεταγενεστέρου Ν. τοῖχου ἐγγὺς τῆς ΝΔ. γωνίας.

γ. Τοιχογραφικὸς διάκοσμος παρὰ τὴν βάσιν τοῦ Ν. μεταγενεστέρου τοῖχου.

α. Άγιος Γεώργιος. Άποψις του έρειπίου εκ δυσμών (φωτογραφία 1960).

β. Λεπτομέρεια κατασκευής τεταρτοσφαιρίου κόγχης ίερού (φωτογραφία 1960).

α. Άγιος Γεώργιος, Λεπτομέρεια κατασκευής τεταρτοσφαιρίου κόγχης προθέσεως (φωτογραφία 1960).

β. Ή μεταξύ προθέσεως και ἱεροῦ πυλῖς.

γ. Ή παραστάς τοῦ Δ. τοίχου ἔνθα καταλήγει ἢ πρὸς Β. κιονοστοιχία. Διακρίνεται ὁ διαφοριστικὸς ἄρμος μεταξύ παραστάδος - Δ. τοίχου.

α. Άγιος Γεώργιος. Ό πεσσός της Ν. κιονοστοιχίας. Διακρίνονται οί λαξευτοί θολίται τών τόξων.

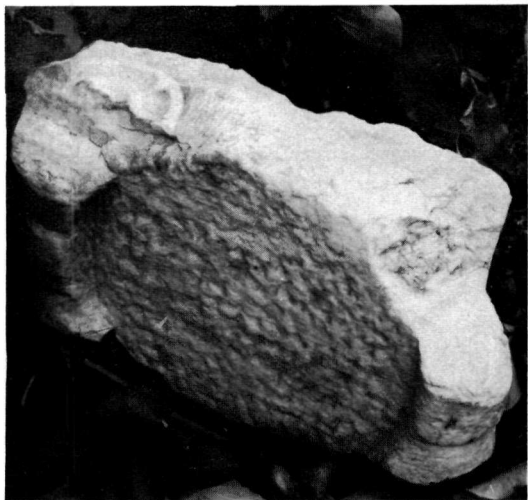
β. Άσύνδετος ΒΔ. γωνία του ναού. Διακρίνεται κλασσικόν έντοιχισμένον.

γ. Όρισμένα εκ τών κιονοκράνων και τών έπιθημάτων τών ποτέ κιονοστοιχιών.

δ. Κορινθιάζον κιονόκρανον μετά φύλλων καλάμου, έντοιχισμένον κατά θέσιν όριζοντίαν.

α. Άγιος Γεώργιος. Ίωνικόν κιονόκρανον ἐκ τῶν κινοστοιχιῶν.

β. Ἐπίθημα ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἐκ τῶν κινοστοιχιῶν φέρον ἄπλοῦν διάκοσμον.

γ. Ἐπίθημα ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἐκ τῶν κινοστοιχιῶν φέρον πλουσιώτερον διάκοσμον.

δ. Ἐπιτομβία στήλη ἠκρωτηριασμένη, χρησιμεύσασα ὡς οἰκοδομικόν ὑλικόν (φωτογραφία 1959).

α. Άγιος Γεώργιος, ἐγγὺς τοῦ δάσους. Ὅψεις κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν.

β. Λεπτομέρεια Δ. παραθύρου. Ὑλικά πλαίσιου κατὰ δευτέραν χρῆσιν. Δεξιᾷ ἐντοιχισμένον πῆλινον κοῖλον στοιχείον.

γ. Ἐπιγραφή ἐπὶ γωνιολίθου τοῦ ἱεροῦ, κατὰ δευτέραν προφανῶς χρῆσιν.